एवं आतश्चोपसर्गे आतोनुपसर्गे क इत्यादौ गतिरुधा ॥ अपवानेर्विशाइत्यत्रनेर्विशइति षष्ठीति न दोषः । स्पष्टं चैतत् शदेः शित इत्यत्र भाष्ये ॥
व्यवधाने तु प्रवृत्तिः अडभ्यवाये इति वार्त्तिकारंभप्रत्याख्यानयोः फलभेदेन तादृशानामनभिधानकल्पनात् ॥ अत एव स्तुनादिष्वभ्यासे=
ति सूत्रं सार्थकं ॥ अन्यथा तु पूर्वं उपसर्गशब्दयोगे पूर्वं मा सिध्यीयमद्वित्वे इति पूर्वपक्षे ततो द्वित्वे तदसंगतिः ॥ यस्मात्स्यय विधिरिति सूत्रस्थं त्र
तश्च संयोगादेर्गुण इति सूत्रस्थं च भाष्यं त्वेक देशस्योक्तिः ॥ एवं हलोनंतरा इति सूत्रस्थं निर्ग्लेपादिस्ल दाहरणपरमपि संस्कृपीष्ट संस्थि यादि
साधर्थं इट्गुणयोः प्रतिषेध आरंभणीयः । उपदेश ग्रहण निषयग्रहणानुवृत्त्या समाधिस्तु [illegible] संगत एवेति स्पष्टं शोत्वरे ॥ अत एव प्र अ
त्येयः अध्ययनं अध्येयातां इत्यादिसिध्धिः ॥ अत एव पर्यायरत्यादौ न पूर्वसवर्णदीर्घः । अन्यथा परावनुपात्यय इण इत्यादि विषये पूर्वं उपस
र्गयोगे तदसंगतिः ॥ मम तु नेर्विश इत्यत्र उक्तदिशा निर्वाहान्न दोषः ॥ वार्ण परिभाषया समाधिस्त्वसंगतः ॥ समानकालिके एव तत्प्रवृत्तेस्तत्प
रिभाषाया व्याख्यानावसरे निरूपयिष्यामः ॥ किंचाध्यगीष्टेत्यादौ अनांगस्य गाङादेः पूर्वं एकादेशादेः प्रवृत्तिर्दुष्परिहरैव ॥ किंच धातूपसर्ग
योः समासे ऐकस्वर्याद्यापत्तिः । एषां दोषाणां परिहाराय कुत्रचित् लक्ष्यविशेषविषये पूर्वं साधनेने स्यप्राप्नीयत इति तु अर्धजरतीयत्वादुन्म
त्तप्रलापकल्पमित्याहुः ॥ पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति प्राचां मतं तन्मतानुरोधेनैव भाष्यविरोधाद्दूषयति ॥ अत एव प्रणिदापयतीति ॥ एतेन नद
दंत्विं संत्रिपाद्यां अंतरंगपरिभाषाया प्रवृत्तेरित्यपास्तं ॥ ऐकस्वर्याद्यापत्तिरिति ॥ आदिना अनुअभवदित्यत्र पाक्षिक इष्टः प्रकृतिभावोन
स्यान्न समासे इति निषेधादित्यादिपरिग्रहः ॥ उपपदमतिङिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति । तत्र हि अतिङ्ग्रहण त्रकूप [illegible] रूपेति निवर्सगतिकार
कोपपदानामिति वार्तिकं प्रत्याख्याय यद्येतत् ज्ञाप्यते केनेदानीं समासो भविष्यति समर्थेनयद्येवं धातूपसर्गयो [illegible] समासः प्राप्नोति पूर्वं धा
तुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेनं नैतदस्ति पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण साधनं हि क्रियां + रपि + निर्वर्तयति तामुपसर्गो
विशिनष्टि ॥ अभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्योपसर्गेण निवेशः शक्यो वक्तुं इत्युक्तं ॥ तदर्थस्तु यद्येवमिति ॥ ततश्च ऐकस्वर्यादि प्रसंगः । न चातिङ्स

५ ॥+ क्रियाविशेषाः संघातैः प्रक्रम्यंते तथाविधाः ॥ कार्याणामंतरंगत्वमेवं धातूपसर्गयोः ॥ साधनैर्या यतिसंबंधं तथाभूतैव सा क्रियेति हरिग्रंथस्तु +५
५ ॥+ पूर्वपक्षभाष्याशयवर्णनायमरत्तरतिनतद्विरोधः ॥ अत एवोक्तं तेनैव । प्राक्साधनसंबंधात् क्रियानैवोपजायते इति ॥+५

स्यपर्युसदासत्वेनतिङ्भिन्नमस्यांतघटितःसमासइत्यर्थान्नदोषइतिवाच्यं।।प्रपिपठिषतीत्यत्रतदापत्तेर्दुर्वारत्वात्।।पूर्वंधातुरिति।।उपसर्गेणात
संतकशब्देन।।साधनेनेत्यस्ययुक्तत्वंदर्शयति।साधनंहीति।।नचभूसत्तायामित्यादिभ्योकरणात्धात्तोर्गृहीतशक्तिकस्यत्तसतीतिःकारक
संबंधंविनासिद्धेवेतिवाच्यं।।साध्यविशिष्टस्यैवक्रियात्वेनतादृशविशिष्टत्तानस्यकारकसंबंधसाध्यत्वात्।।तांसाध्यत्वेनप्रतीतांविशेषणी
भूतमर्थंउपसर्गोयोजयतीत्यर्थः।।अभिनिर्वृत्तस्यसाध्यत्वेनज्ञातस्य।विशेषःविशेषणं।।ननुलकाराणामपिकारकार्थेवृत्तेःशास्त्रसिद्ध
त्वात्तत्संबंधेनैवसाध्यत्वबोधेधातुनासमासोदुर्वारः।नचातिङितिनिषेधस्याग्रेसंभाव्यमानत्वात्उपसंजनिष्यमाणन्यायावतारेणन[illegible]
दोषइतिवाच्यं।।कदाचित्तिङःसंस्कृत्तरंउपसर्गयोगाविवक्षायांनिषेधस्यचारितार्थ्येनतन्न्यायविषयाभावात्।।एवंचारितार्थ्येतिङ्पदेन[illegible]ति
ङ्भाविनोपिग्रहणादितिकेषांचिदाल्लपनमप्रामाणंबोध्यं।।अपिलकाराणांभावेपिशक्त्यानसाधनमात्रार्थकत्वंइतिचेत्तिङोप्येतत्तुल्यं।।अत्रो
च्यते।।परिनिष्ठितेतिङामेवप्रयोगेणमुख्यत्वेनतेषामेवसाधनार्थप्रसायकत्वेनसाध्यत्वविशिष्टक्रियाबोधःतत्प्रत्ययस्कृत्तरमेवनतुलकार
मात्रेणेत्याशयात्।।अतएव[illegible]अध्येयातांमित्यादौलावस्थायामाट्यपिनदोषः।साधनकार्यस्यातामःपूर्वप्रवृत्तेः।।ततःआगत्वादियङः
पूर्वप्रवृत्तेः।।नचैवमपिपरमगा[illegible]र्ग्यस्यापत्यमित्यर्थेपरमगार्ग्यौयणइत्यादौसमुदायेनैकार्थीभावेअवयवेपिसः।तद्वत्तिङंतेनैकार्थीभा
वमात्रेणधातुनासमासोदुर्वारइतिवाच्यं।।तिङंतेनिषेधाविषयतयाऐकार्थीभावकल्पनेप्रमाणाभावेनअवयवेतस्यदुरापास्तत्वात्।।
भावार्थकप्रत्ययस्यापीति।।भिन्नपदोपात्तकर्मादिसंबंधेनसाधनाकांक्षानिवृत्त्याक्रियात्वसिद्ध्युत्तरमेवउपसर्गयोगःभा[illegible]वा[illegible]धेप्रत्यय
स्कस्वार्थिकत्वेनअंतरंगइतितस्यपूर्वप्रवृत्तिरितिभावः।।तत्रप्रमाणमाह।अतएवेति।।इदंचेति।धातोः[illegible]कर्मणइतिसूत्रस्थंसोपसर्गान्मा
भूदितिभाष्यंतुएकदेशिनइतिनतद्विरोधः।।एवंकर्मलकारेपिकारकान्वययोग्यतावच्छेदकरूपसाध्यत्वनिश्चयस्यतदुत्तरमेवजायमान
त्वेनतत्रापिनपूर्वमुपसर्गयोगइत्यलं।।दीक्षितोक्तंखंडयति।धात्वित्यादि।।यास्कइंतरंगइति।।अत्रपाठद्वयं।।यास्कइंतरंगस्कृत्तरंएतेनेत्या
रभ्यस्यादीनांबहिरंगत्वाच्चेत्यंकः।क्वाप्यनुक्तेस्वाच्चेस्कत्तरंएतेनेसोध्यपरः।तत्रद्वितीयःस्कर्गो।आद्येएतेनेत्यस्यविशेषापेक्षस्ययत्रसा
मः।।

मान्यधर्मनिमित्तकत्वमपि तन्नैव तस्य बहिरंगत्वांगीकारेणेत्यर्थः ॥ सिध्धांते नेति । अंतरंगत्वात्तु बहुव्रीहिरिति वदंतमेपेक्ष्यैवासिध्धांती ॥ प
रमसिध्धांती तु नेषद्धुःक्त्ताई बहुव्रीहिरिति वदन्नेवेति बोध्यं ॥ अन्ये नेति ॥ सामान्यापेक्ष अंतरंगो त्सर्गेण विशेषापेक्ष बहिरंगापवादे
इत्यर्थः ॥ सूचितइति ॥ तत्र हि अरुदितं अरुदितेत्यत्र इडुपेक्षयांतरंगास्तं [illegible] ॥ [illegible] वदंति ॥ विशेषापेक्षस्य बहिरंगत्वं पुंयोगादिति सूत्र
स्थभाष्यप्रामाण्यात् ॥ तत्र हि सांकूटिनमित्यत्र विशेषापेक्षत्वेन बहिरंगत्वं [illegible] णं बाधित्वा गतिसमासरस्कृतं । तामादीनां प्रसंगयोवि
शेषापेक्षत्वेपि रटः प्रकृतिविशेषापेक्षत्वेन लत्वोल्यान्न पादः पदिति सूत्रे भाष्य विरोधः । यत्र तु विशेषापेक्षोपवादः तत्र तेनैव सामान्यापेक्ष
स्य बाध इति दिगिति तन्न ॥ गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति परिभाषायां समासात्प्राक् टाबादेरप्रवृत्त्यर्थं सुपूपद
स्य प्रसंगाभावेपलक्षणतया आवश्यं स्वीकरणीयत्वेन सांकूटिनमिति लक्ष्योपपादकभाष्य सामंजस्ये विशेषापेक्षं बहिरंगमित्यर्थस्य निष्प्र
माणत्वात् ॥ किंच तदोषः सा विषये तद्विषये अनित्यत्वोक्तं तत्रान्या याप्राप्त्या अत्वप्रवृत्तस्य तत्रंचारितार्थ्येन निरवकाशत्वासंभवाच्च ॥ सत्वं अवा
पवाद इत्यर्थस्य वकुमशक्यत्वादंतरंगपरिभाषाप्रदेशाः अनंतस्य यो रिसस्य असंगतेः स्तादेवस्थाच्चेति प्राहुः ॥ नन्वेवमस्कृत्सुवदिति ॥ आङ्ग्रहणे
२ न धर्मिग्राहकमानेन प्रक्रियाक्रमेण पूर्वोपस्थितिनिमित्तकस्यांतरंगत्वस्वीकारेपीत्यर्थः । अंतःकार्यत्वरूपांतरंगत्वस त्वोपीत्यर्थवदिति ॥ त
थाच क्वचिदुच्चारणक्रमेणापि पूर्वोपस्थितिनिमित्तकमंतरंगमिति स्वीक्रियत इति भावः ॥ तच्च एकपदविषय एवेति नोतिप्रसंगः ॥ वस्तुतः
षष्ठ्यंतोपात्तस्यापि ॥ निमित्तत्वस्वीकार इति पूर्वोक्तसिध्धांतादरे तु व्यर्थोयं क्लेश इत्याहुः ॥ ननु अस्कृत्सुवदित्यत्र चङ्कृते विद्विर्वचने चीति निषेधा
त् उवङोप्राप्त्या द्वित्वात्परत्वाच्च पुगंतलघूपधगुणो दुर्वार इति चेन्न ॥ अंतरंगत्वेन द्वित्वस्यैव प्राक् प्रवृत्तेः ॥ न च औणेरंदित्करणेन उपधाकार्यस्य द्वित्वा
त्प्राबल्येन गुणो दुर्वारः ॥ द्विर्वचनेचीत्यनेन तु न निर्वाहः ॥ प्रसासस्य द्वित्वनिमित्ताज् निमित्ताजादेशस्यैव तेन निराकरणादिति वाच्यं ॥ धर्मिग्राह
कमानेनोपधाकार्यत्वद्वित्वे समाननिमित्तकतातत्रैव प्राबल्यबोधनात् ॥ णौ चङ्युतीति सूत्रे उपधान्हस्वस्यैव द्वित्वात्प्राबल्यबोधनाच्च ॥ नन्व
पुक् साहचर्येण हलंते एवेगुः णाप्रवृत्त्या न दोष इति वाच्यं ॥ स्योनइत्यत्रेअंतरंगत्वाद्गुणः स्यादिति भाष्येण उक्तसाहचर्यानादरात् ॥ विन्म
तो लुकि बहिरंगासिध्धत्वे नेति ॥ ननु इत्यत्र [illegible] धर्मिग्राहक [illegible] एवांतरंगपरिभाषाप्रसंगीकारस्यावश्यक ।

यतः

स्वात्॥ अत एव प्राग्दिशो विभक्तिः विभक्तिश्चेत्किं प्रयोजनं सदादिविधयप्रयोजनयतः यत्रेति प्रतिपादितं। तत्सूत्रे भाष्यकृता तु कृविषयेपि
तत्प्रवृत्तौ कल्पने ~~स्मापि~~ लुप्तविभक्तिमादाय वतसि धौ तदसंगतिः॥ अत एव गोमत्प्रियः इत्यादौ नुमादि इति चेन्न॥ लुक् स्थानिभूतप्रत्यय
निमित्तककार्ये तदप्रवृत्तिकल्पनेनापि उपपत्तौ सामान्यतस्तदप्रवृत्तौ मानाभाव इत्याशयात्। नन्वेवमपि अंतरंगपरिभाषात्रदुर्लभा।
आभीयपरिभाषादृष्ट्या आभीयाटिलोपस्यासिद्धत्वात्। ननु च टिलोपपरिभाषयोः परस्परं समानाश्रयत्वाभाव इति वाच्यं॥
असिद्धवत्सूत्रे भाष्ये पपुषः चिच्युषः इत्यादौ संप्रसारणस्य बहिरंगत्वेनासिद्धत्वादातो लोप इटि चेत्यालोपो न स्यादित्याशंक्य आ
भीयासिद्धत्वादंतरंगपरिभाषा न प्रवर्तत इति प्रतिपादितं। द्वौ हेतू व्यपदिष्टौ बहिरंगलक्षणत्वं चासिद्धत्वं चेति तत्र प्रथमे दसिद्धत्वं
प्रस्तुतं बहिरंगलक्षणं तु नैव प्रस्तुतं। नैव दोषः बहिरंगमंतरंगमिति च प्रतिद्वंद्वीभाविनावेतावर्थौ। कथं सत्यंतरंगे बहिरंगं सति च बहि
व रंगेंतरंगं। नन्वत्र अंतरंगबहिरंगयोर्युगपत्समवस्थानमस्ति॥ नानभिनिर्वृत्ते बहिरंगे अंतरंगं प्राप्नोति। तन्निमित्तमेव बहिरंगं
अंतरंगस्येत्यादिना॥ एतद्भाष्यं न यथाश्रुतं पर्चावे दाभिस्यस्या संगतेः किंतु आभीये असिद्धत्वादप्रवृत्त्यभिप्रायकं तल्लोपनायकस्य
मपि परिभाषायां विधिनिमित्तनिमित्तकसमारोप्य समानाश्रयत्वं वक्तव्यं तद्रूपस्त जिघृक्ष इत्यादौ टिलोपविषये सत्त्वादिति चेन्न। बहिरं
गशास्त्रसमाननिमित्तकत्वारोपेण मात्रेणापि तद्भाष्योपपत्तौ अंतरंगशास्त्रसमाननिमित्तकत्वारोपे मानाभावेनांतरंगटिलोप
स्य समानाश्रयत्वाभावेनासिद्धत्वाप्रवृत्तेरित्याशयात्॥ अत एवाभीयेंतरंगे आभीयस्य समानाश्रयेस्य नानेनासिद्धत्वं असिद्धत्वादित्य
नुपदं वक्ष्यमाणोक्तौ अंतरंगांशे समानाश्रयत्वं नोक्तं। अत एव हु सत्वभ्य इति सूत्रे भाष्ये रुदिहीत्यादौ इडादेर्यदागमन्यो येन हि व्याधित्वेना
शंक्य घसिभसोर्हलीति सूत्राद्धलीत्यनुवृत्त्या समाहितं॥ हलीत्यनुवृत्तौ हेरुक्तं तथा संभवेने सामर्थ्याद्धलादिपरं। रुदिहीत्यत्रासिया
दौ तु क्ङिन हलं तत्संभवः। पदद्वयाश्रये लुकि बहिरंगत्वेनासिद्धत्वादिति तदाशयः॥ अंतरंगशास्त्रस्योभियत्वेन अंतरंगपरिभाषा
या अप्रवृत्तौ तदसंगतिः॥ वस्तुतस्तु इदमसंगतं उक्तभाष्येण अंतरंगशास्त्राश्रयः परिभाषाश्रय इति कल्पनस्यैव युक्तत्वात्॥ अत एवां
तरंगपरिभाषायाः स्वस्मिन् चारितार्थ्यं संगच्छते। [illegible] बहिरंगशास्त्राश्रयः परिभाषाश्रय इत्यस्य कल्पने तु उक्तो सिद्धत्वासं[illegible]

उपसर्जनग्रहणेनगोस्त्रियोर्विशेष्ये।तेऽन्तिकेयटविरोधापत्तेश्च॥तथापुंयोगादाख्यायांअनुपसर्जनात्स्त्रीभ्योढक्इत्यनेकसूत्री
यभाष्यप्रामाण्येनस्त्रीभ्योढगितिसूत्रेस्त्रीप्रत्ययस्यैवग्रहणेनपारमर्गागेस्यादिसिध्यर्थपरिभाषाआवश्यिका।अतएवढकिलो
भयति पइतिसूत्रेकेनपितृष्वसुःढकिलोपउच्यतेएतदेवज्ञापयतिपितृष्वसुर्ढकिकइतिभाष्योक्तंसंगच्छते॥ऋष्यंधकेतिसूत्रस्थभाष्यं
तुएतद्भाष्यप्रामाण्येनजंबूजशब्दस्यउञन्तत्वकल्पनेनोपपन्नमिति[illegible]ष्टमुच्यते॥एतत्पक्षेलैखाभ्रेयः हैमात्रेयः अनयोःशुभ्रा
दिषुपाठःकल्प्यःस्यादितिचेत्स्त्रीवाचकानांग्रहणेपिरउबिआदीनांपाठःकल्प्यइतिगौरवंसमं॥तथापरमगोरितरेसादोषरू
पेतिरुत्स्वार्थपरिभाषायाआवश्यकत्वमित्येवंदिशाप्रयोजनान्यूहनानीति॥सुधियस्तुप्रत्यासत्तिविशिष्टोपसर्जनत्वस्वीकारा
देवनाशास्त्रीयमुपसर्जनंअसंभवादित्याहुः।तन्नसम्यक्॥कृत्रिमाकृत्रिमन्यायपरित्यागेमानाभावात्॥नचप्रत्यासत्तेरसंभवः।
शास्त्रीयोपसर्जनत्वाश्रयणेपिनियतविभक्तिकत्वरूपउपसर्जनत्वस्यतद्घटितसमासाभिरूपिततयायस्यसमुदायस्यस्त्रीप्रत्यया
न्तत्वमित्यादिप्रत्यासत्तेर्लाभात्॥लौकिकोपसर्जनत्ववादिमतेऽङीबादिविषयेस्वाश्रयद्वारकउपसर्जनत्वांगीकारवत्ममापि
उपसर्जनघटकत्वमात्रेणउपसर्जनत्वाश्रयणान्नासंभवोपि।नचअर्धकारीषगंध्यापुत्रःअर्धकुमारीपुत्रःअर्धनारेयःइत्या
दौसंप्रसारणरुत्वढगाद्यापत्तिः।एकविभक्तावषष्ठ्यंतवचनेनशास्त्रीयोपसर्जनत्वनिषेधात्तदादिनियमाप्रवृत्त्याउङं
तत्वादेःसंभवात्॥लौकिकोपसर्जनत्वांगीकारेतुअर्धशब्दार्थप्रत्युपसर्जनीभूतस्येष्यङन्तत्वादिविरहान्नदोषइतिवाच्यं॥
एकदेशिसमासप्रत्याख्यानंतुकुर्वद्भिर्भाष्यकारैःउत्तरपदार्थप्रधानतत्पुरुषस्यैवाश्रयणेनप्रकृतविषयेलौकिकोपसर्जनत्व
विरहेणत्वयापिसंप्रसारणादेरिष्टत्वस्यावश्यंवक्तव्यत्वात्॥शास्त्रीयोपसर्जनत्वस्वीकारादेवआरंभप्रत्याख्यानयोरस्मन्मते
तेऐकरूप्यमपि॥नचैवमपिअतिगोबभ्रूयणीअतिगोभाग्रीसादौरुत्वापत्तिः।बभ्रूयण्याभाग्रीसादेःशास्त्रीयोपसर्ज
पर नत्वाभावादितिवाच्यं॥प्रदर्शितप्रत्याख्यानेभाष्येणारंभस्यऐकरूप्यायत्वयापिगोस्त्रियोरित्यत्रतदंतविधित्रयेणअस

यं ह्रस्वसाधनपरं भाष्यं तु निषेधप्रसक्तग्रहणपरिभाषयाशंकायां निषेधस्य पुरःस्फूर्तिकत्वेन तेनैव समाधानं युक्तमिति सान्नाय्येनोक्ति
नत्तद्बाधकं॥ ननु परममालायामित्यादौ याट्सिद्धिः प्रयोजनमिति चेन्न॥ याडापइति सूत्रेपि तदंतविधिद्वयेन आबंतात् इति सर्वोत्र
यणात्॥ अत एव अर्धखट्वायां घटखट्वायां गोरेदारकायां इत्यादौ याडादिसिद्धिः॥ अतिखट्वायै इत्यादौ याडापत्तिपरिहारे स्फुटे
खरादावुक्त एव॥ एतेन ध्यङः सूत्रे अनुपसर्जनस्येति कथने बहुषु अनेकतदंतविधिस्वीकारे ल्यपचो भाव इति परास्तं॥ अंगीकृ
तायामपि परिभाषायां उक्तस्थले तदंतविधिस्वीकारस्यावश्यकत्वात्॥ आवकोशी इत्यादौ ढग्रहणपरिभाषयैव निर्वाह इति न त
दर्थमपि सेति बोध्यं॥ ननु स्त्रीभ्यो ढगिति सूत्रे दरदोपसंदारदरत्यादौ ढगभावाय स्त्रीभ्यो ढगिति सूत्रे स्वरितत्वमतिसंज्ञया स्त्र्यधि
कारविहितटाबादीनामेव ग्रहणात्। वस्त्रक्रेते यद्रस्त्राय यवस्य स्त्रीप्रत्ययांतत्वाभावेन ततो ढक् न स्यात् तदर्थं सेति चेन्न॥ अनुपसर्जना
धिकारस्तोपक्रेनानया ऽधिकस्येव बोधनेन समुदायात् प्रसयैवास्त्रक्रेतेयस्येष्टत्वात्॥ अन्यथा कुंभकारेये समुदायान्ङीप्व्यधि अनया
अवयवाद्धको दुर्वारत्वेन तदसंगतिः॥ यत्तु अवयवादपि ढक् प्राप्स्यात तद्वैयर्थ्यमिति तन्न॥ प्रचरस्य नेन परत्वादंतरंगत्वादवयवादेव
ढक् प्राप्तेः॥ एतेन समुदायात् टाप्यपि तदादिनियमाभावेन केवलादापत्ते दुर्वारत्वादिति दोषस्यानेनोपलक्षणत्वादिति द्वितीयाप्रि
तेति सूत्रस्थशब्दरत्नोक्तमपास्तं॥ नन्वेवमपि परमगंगायाः इत्यादौ ढगुत्पत्त्यर्थं सार्वत्रिकेति चेन्न॥ जंबूशब्दे ढगोपादनपरके ष्यं
धकेति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन स्त्रीवाचकानामेव ग्रहणमिति सिद्धांतोऽप्रयत्नेनादोषात्। एवं च परिभाषायाः न किंचित्प्रयोज
नमिति प्राप्ते। उच्यते। गोस्त्रियोरिति सूत्रे तदंतविधिर्न येन अतिराजकुमारी इत्यस्य साधनं अतिगो बहुयवनी अतिगो प्राप्तेरस्य प्र
ह्रस्वप्राप्त्या अयुक्तं॥ उक्तभाष्यात्॥ ह्रस्वस्येष्टत्वानुमानं तु न युक्तं। एकदेशिसमासे चतुर्थी भिक्षेति कर्मधारये पुंवत्त्वेन चतुर्थे
भिक्षेति फलभेदात् भिक्षादिपदैः स्त्रीलिंगे भ्यो लुप्य्यादिपदैरनभिधानेन समासाभाववदस्य अर्धखट्वादेरनभिधानेन तद्भाष्यो
पपत्तेः॥ शोभनो गौः सुगौः न गौः अगौः पूजनात् नञ्स्तु खुरुषादिति समासांताभावे परमा सुगौः गौर्वा यस्य परमसुगोप
रमागोः इत्यादौ ह्रस्वाभावार्थं गोशब्दांशे उपसर्जनस्य विशेषणत्वावश्यकत्तया स्त्रीशब्दांशे तद्धि रूपविशेष्यत्वस्यायुक्तत्वाच्च॥

इतिसिद्धांतानुरोधेनादोषात्॥ भाष्यंतुएकस्मिन्नेवलक्ष्येन्यायद्वयांगीकारेअर्धजरतीयत्वापत्तेकरेघ्युक्तिः॥ एतेनसंहृद्भनाविनिन्यायस्यप्रगनुप
पदिनात्वन्वेवामित्यनुपपन्नं॥ किंचनानञोर्वैकल्पिकत्वेनत[illegible]रोधिभावप्रहसामृ[illegible]॥ ननुविकल्पशास्त्राणांभावपर्यंतेनमपिनासपर्यंतप्याच्च
यत्यहलइतिसूत्रेभाष्यंसंघातग्रहणंचेत्अस्यस्यविभाषायादीर्घःसो[illegible]धिनास[illegible]इतिभाष्य[illegible]ःनदासर्वस्यलोपःयदाअलोपःनदासर्वस्याल्य
लोपप्राप्नोतीतिचेन्न॥ विकल्पबोधिनाभावेउत्सर्गप्रवृत्तेः॥ द्वितीयप[illegible]उ[illegible]न्यायस्यहलइतिसूत्रभाष्यस्यैकदेश्युक्तित्व
स्योद्योतेप्रतिपादनात्॥ किंचाभावपर्यंतेनात्पर्येविधिभावस्या[illegible]त्तापपत्याचे[illegible]मस्यां[illegible]भा॥ किंचप्राप्तविभाषाणामेवाभावपर्यंतेनात्पर्यं
नाप्राप्तविभाषाणां॥ तथाचस्वरतीतिसूत्रेभाष्यंयदिस्वरति[illegible]इतिभाष्य[illegible]तदसंगतिः॥अ[illegible]इकूनस्येविप्रतिषेधेनेतिनत्रोपपद्यते किंकार
पांसविधिरयंप्रतिषेधः विधिप्रतिषेधयोर्ह्याशुक्तोविप्रतिषे[illegible]तिवार्तिके॥ के[illegible]तिषेधसंगतिरिति॥ अतएवसुसुक्ष्मनेवृत्तः सु
यमेवेसारेनाभ्यासलोपःअन्यथामुचोकर्मकस्येत्यनेनाभा[illegible]त्वंप[illegible]भाष्य[illegible]नग्रहणात्तनदापातीतिशंकितः समाहिताः
॥ केचित्तुभिंधकीतिपदिमभ्युपेत्याधिनाबाधितोअकृत्स्नस्यादिस्यवतेर[illegible]सूत्रेपरत्वादित्स्यादेशोपुनस्त्यपादेशास्यादत आह॥
सत्कृतोविप्रतिषेधेनयद्बाधितंतद्बाधितमेवेत्यत्रकाचित्सूरिनार्थयोरेकास्मिन्सु[illegible]तार्थयोरसंभवेनबाधकाभावात्पर्यायेणत्वजादिवच्छा
५ त्वद्वयप्रसंगेविप्रमार्गविप्रतिषेधसूत्रमितिसकृद्गतिन्यायासिद्धिः॥ यथातु[illegible]भ्योभवतिसनयोःपर्यायेणकार्यंकरोतिसकृतादि राम
ति॥ गतोशास्त्रयोःप्राप्तोसत्यांसकृदेकवारंविप्रतिषेधेनयद्बाधितंतद्बाधितमेवेत्यर्थः॥ पर्यायेणप्रवृत्तौ॥ यथेत्सारभ्यकार्यंकरोतीत्यंतोदृष्टांत
इतितुनभ्रमितव्यं॥ तत्रलक्ष्यानुसारात्कचित्कालीयदृष्टांताश्रयणंकचिल्लोकिकदृष्टांताश्रयणमितिसुनरग्रंथाविरोधात्॥ किंतुयथेत्सारभ्यतथेसं
तोअप्रतिपत्तौदृष्टांतः॥ सनयोःपर्यायेणोत्युक्तिस्तुयुगपदिस्यस्मनानुदिक्षुतेसस्यव्यावर्त्यप्रदर्शनाय॥ पर्यायेणप्रवृत्तौहेतुस्तुबाधकाभावादित्येव॥

स्वरत्वं न सिध्यति। ननु चांतादिवद्भावेन परं तु भयन आश्रयणे नांतादिवदित्युत्तरभाष्ये णगुणोरकमित्यत्रापि परादित्वस्याश्रयणप्रतीतेः अनयोभ्रा
न्त्याद्विभेदाभावात्॥ नन्वेवमपि अंगसंज्ञा चाप्यकृपरिमाणानां कीयते साकेनाधिकस्य स्यात् इति भाष्येणांगसंज्ञायाः अकृपरिमाणत याश्रा
यसाविस्यादेऽगिनः सांतस्यानेनन्यायेनागतयाप्राप्तस्यनुमः स्थानिवत्त्वेन वारणपरान्तुः परस्मिन्निति सत्रस्थभाष्यासंगतिः॥ एवं कृताशीखेसा
दौकृपोरोलइतिलत्वे अनेनन्यायेकृकारग्रहणेन ग्रहणात्स्युनः साधितो राजद्दृत्ति॥ भाव कौ...नेनान्त्यात् अल्लोपआपाद्यं किं तत्त्वं कृत्वे भाष्ये
॥ अकृपरिमाणेत्यादिस्वीकारे तद्संगतिः अग्नेन कारान्तस्येत्यत्र बैनालोपः प्र[ङ्गभावाय] अतः सिद्धांतनिष्कर्षमाह॥ क्वचिदिति॥ तथास्थानि
[अंतत्वाभावेन]
वत्सत्रे आदेशग्रहणात्क्वचिदेन दनाश्रयणानिसेवसारं नाकृपरिमाणे त्वेकृते यस्येष्टत्वात्॥ अन्यथेति॥ अत्र शंकासमाधानविषयः अदादि
शोरवेरादिनोवसेयः॥ ॥ पूर्वपरनित्यांतरंगापवादानामुत्तरे कृ प्राप्त्यात द्वैयर्थ्यमिति तन्न॥ अत्र चेद्बहुलमिति बहुलग्रहणेन कर्मव्यतिहारो
भावे पिदित्वे समासवद्भावप्रत्यासुपलोपेवोध्यं॥ उत्तरादुत्वेन केवलादापत्ते दुर्वीरत्वादिति दोषस्य वलवत्त्वापत्तेः॥ नन्वेवं भिंधीत्यादौ पर
त्वानानतडावाधितो धितेस्यादत आह॥ पुनः प्रसंगविज्ञानाद्धृतात्राद्धात् तुष्टश्चुत्वस्य सर्वसावोश्यके तीकारे॥ अयं भावः॥ भिंद्धिहिस्वव स्थायां पा
क्षिकनानडः धिभावयोः प्राप्तौ व्यवहितानेनोभयोरपि नित्यत्वेन अतिराजेत्यादीयस्य साधनेऽपि नानडः प्रवृत्तावपि निद्दस्य नुरोधेन न लुक्स्यानु
पद्मुनधिभावस्य प्रवृत्तिर्न स्यात्॥ यद्वा एवुल्वन्तवृत्तिस्थांतेनोभयोः सूक्तां ... देशी समासे चतुर्थ न पोक्षिकनानडः प्रवृत्तावपि नियमानुरोधे
नन लुक्स्यानुपद्मुनधिभावस्य प्रवृत्तिर्न स्यात् पुनः प्रसंगे सत्याभ्यामिति॥ नान्तेन समासाभ्यां लभ्यसत्ताधिभावादेरनुपपत्ते पितत्त्व हस्तुनरम
सत्ताधिभावोदेरनुपलवेमानाभावेनसम्भवन्तीति॥ नन्वभमादिस्यत्रनानडः ...तिसमा... धिभावप्रसंगः नच्चेष्टापत्तिः॥ सकृद्गताविति न्यायेन
शिष्टान् हनात् भिंनादिसादिसाधनपरस्थानिवृत्तत्त्वे भाष्यविरोधादिति चैत्सत्यं॥ उत्सर्गापवादतिस्तत्र त्यान्यादेशयोरप्राप्तिजनेकारेणानिर्देश।

मध्यारिवविपरीतनियमोनेतिसवैव्याख्यानंतस्यकथंसंभवः॥विपरीतनियमेद्वंद्वश्चेत्यादिप्रकरणाविषयेउभयंअन्यत्रइतरेतरयोगएवेतितिष्य
पुनर्वसूइत्यस्यप्रागिभिन्नजातिवचनत्वात्प्रकरणांतर्गतत्वेनउभयप्राप्त्यावहुवचननरूपस्यचारितार्थ्यात्॥नचनद्वैकाल्पिकत्वस्यापिज्ञापनादि
सस्यइत्यतिष्यपुनर्वसुएतद्विषयेनस्मरइतिरिसमर्थान्तरोपइतिवाच्यं॥क्षीरोदकेइतिभाष्येणजातिप्राधान्यविषयकत्वबोधनस्येवोचितत्वात्॥विप
रीतनियमपक्षेज्ञापनासंभवाच्च॥उच्यते॥बहुवचनस्येतिकिंइत्यतिष्यपुनर्वस्वोस्तस्यकवचनं॥जातिद्वंद्वएकवद्भवतिअप्राप्तौनान्यप्रतिषे
तिषेधःप्राप्नोति॥एवंनहिसितियद्बहुवचनरूपंकरोतितत्ताव्यपत्याचाध्यमस्यांमूत्वेभाषयेकवद्भवतीति॥भाष्यव्याख्यानभूतपा॥
॥केचांचात्रेतिप्रापणंगादीनामेवसमाहारद्वंद्वइतिनियमइतिभाष्यस्तदसंगतिः॥अ[illegible]समाहारएवेतिनियमबोधनद्वारा
एतद्व्यतिरिक्तसर्वद्वंद्वस्यानेनोभयरूपताबोध्यतेइत्यर्थस्[illegible]तिवार्तिके।के[illegible]स्याद्[illegible]माधानादितिस्फलं॥ ॥लाघवायाह॥षष्ठी
युक्तइतिएवंचप्रत्ययेबहुलमित्यपिनवक्तव्यमितिभावः।को[illegible]त्वंपरिभाष[illegible]नेत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमित्येवसिद्ध
मेतदितिवाच्यं॥तत्परिभाषाभावस्याग्नेवक्ष्यमाणत्वात्तस्यतथैवत[illegible]प्यादुइतिरपडि.देशोत्तापकइति॥ननुत्तापिते
5 सियइत्यत्रयड्.दुर्लभःघेडि.तीतिगुणेनयरत्वाद्वाधमसं[illegible]रूपसंके[illegible]तधिवावे[illegible]पाकृतदीर्घस्यानुकरणस्वीकारात्रदोष
इतिवाच्यं॥निर्देशोनैवदीर्घात्क्षीधातोग्रहणसिद्धेसिपोदी[illegible]वावे[illegible]वाक्यतायाःस्फष्ठ॥सियःनिष्ठायामण्यदर्थइतिदीर्घविधायके
दीर्घनिर्देशासंभवेनघेडितीतिगुणस्यदुर्वारत्वात्राइशानिर्देशासंस्थापते[illegible]नकृतानुभस्यादेवानिर्देशात्प्रकृतिवृद्धतिदेशोनयड्.
साधनवस्सर्वविप्रतिषेधेनइयड्.गुणवाधकत्वात्।कात[illegible]इतिवाच्यंप्रमवध्यान्येस्यनतसुश्रितनत्रीयपाठेनवहुव्रीहौचतुष्ठयेकवे
चनेगुणंवाधित्वाइयड्.पस्याश्रियसुश्रयेइतिगुणघटितलक्ष्यासिद्धिप्रसंगात्[illegible]नश्रेशापत्तेः॥यदिहस्वग्रहणंस्यात्तच्छ्रेरिरपेवब्रूयात्

इतिक्षीयोदीर्घादिति सूत्रभाष्यतः पूर्वविप्रतिषेधस्याप्यमाधीकत्वलाभेनगुणाद्दि...लक्ष्यस्येवसाधुत्वानुमानात्॥ उच्यते॥ असखीति पर्युदासे
नञ्प्रातिपदिकसंज्ञायांससाभेवाधित्वमरुतिः॥ प्रियस्र... पाडि.कर्तव्ये ...धिकस्य ...पोप्रातिपदिकत्वनिह्रस्यानसावि भनसुत्यातिविषयेनुत
इतिस्यत्वाच्चमैसन्यत॥ अथाप्येतन्नास्ति प्रकृतिवदनुकरणं भवे...भी॥ एवं ...रणपरानुः... ज्ञादौ यद्रूपं तदनुक्रीयत इति प्रकृत परिभाषा
परिसामे न निर्वाहकरणं क्षीपो दीर्घादिति सूत्रभाष्य लङ्गुकं नुअ...राजे ...भ्यावक्रैभ्नेनान्...स्थिस्यापतेः न हि नारपांनि छायां संभवति
नापि धातुसामान्यं प्रसापयितुं शक्यं॥ सामर्थ्यात्स्यात्तु का...यपैनाल्लोपः पोदगभावाय अतः ...दीपदति चेद्दूरं तदपेक्ष्यापरिभाषारंभः इ
...मसर्थांतत्वाभावेन...
साहुः॥ ननु रामा विति॥ कार्यकालपक्षेइति॥ यथोद्देशप परिभाषास्वक्षेतेयस्येष्टत्वात्॥ अन्यत्र भविष्यामि किंचितिकैपदमतमाशयपद
संज्ञायां एकादेशविधिषेस्थानिवत्वेन सासुलभेतिभावः ...कुमास्यातद्देयर्थ्यमिति तन्न॥ अतः पूर्व एकादेश एवस्यादिति यथोद्देशपक्षे
...वेनकेवलाद्यापत्ते दुर्वीरत्वादितिदे...
पिनरसिधिर्बोध्या॥ नचापरनिमित्तकत्वेन संज्ञायाअंतरे ...न्त्राद्धातु ठ अुस्यसवर्णसावोश्यके...धि... घास्यापितत्वात्॥ आकडाराधिकारस्थसं
ज्ञासु यथोद्देश एवेति तु भपदविषये संज्ञाद्वयाविरोधेऽपवेतिनपूर्वाप...सिद्धोंतोभ्ययणोना...यन्ते... प्रयपोइति॥ स्यादेतत् पूर्वापरीभावरू
पोभयतआभ्ययणस्यानतिदेशोपि॥ एकस्मिन्नं नादिवत्वरूपस्यतस्यक्षीरप...मारीयसावृभयकृतयाघामाविसादावपि विशिष्टेभ्रस्यावि
धानावधित्वरूपप्रकृतित्वस्य ओ इयेकादेशो प्रत्ययत्वस्य चातिदेशोन दादि...द्वेशिसमुदायेआर्यसमाजमतनयानेदमसाधारणोदाहरणं राम
॥ नन्विदंउदाहरणांतनोपलक्ष्यं॥ तेनाजीगणदित्यादौ हलादिः शेषो न तरमीत्वसिधिः॥ स्थानिवत्वेनतु न निर्वाहः अनुमानिकस्यार्थवत्त्वस्येव कल्पन
पातदसंभवातदिति चेन्न॥ हितक्त धातुपूर्वभागत्वे न पुनरभ्याससंज्ञेति घोरत्वरोक्तरीत्यान भिवोहात्॥ अत एव च कारआरेस्यादेर्निर्वाहः नात्रन्या
येननिर्वाहः एकदेशविकाराभावात्॥ ननुक्तनेः कर्मण्याप्रीलिडि. कारिषीष्टेसादेपर्वत्लोपोत्योरितिलोपेपिसीयुटः परत्वान्नित्यवद्भावप्रसंगतिरे

बाधित्त प्राप्तिरेवर्तंतेन प्राप्तिमात्रस्यैमिस्यस्यानिरूपयिष्यमाण वाधु[illegible]अंतरंगेत्ति ।।ननुरदं विपरीतं।।अनयागसादिसमवधानेअव
यवस्यरत्नुणंतत्वाभावेनसंकोटिनादेरभ्यो[illegible]गेत्तिकारक पपदानं[illegible]गतिः।।अतएवे[illegible]तेनासंगते:।।नचज्ञापकसांजासेनसमासघट
कगसादिसमवेधानेएवतद्विशिष्टग्रहणमित्साशय:।।तथासत्यत्रैव[illegible]षाभावेपिअनयाइनुणं[illegible]वात्त वात्तुसि
ध्यतीसात्रांक्यन सिध्यत्तिअप्रातिपदिकत्वात्।।नचकृदंत्तत्वात्प्रा[illegible]त लक्ष्यस्छअतोरो[illegible]पदंरांभुंक्तेइतिवाक्येपिलुक्प्रसङ्गेत्तेत्ति
पुंयोगादितिसूत्रस्छभाष्यविरोधापत्तेः।।नेचउद्देश्यतावच्छेदकाक्रांत[illegible]यम स्यांमूल[illegible]एवंपरिभाषाप्रवृत्तिरित्साशय:।।तथास
तिकौंभकारेयरत्यत्रसमासेचकृत्तेअवयवादुत्पत्तिःप्रा[illegible]यौत्तत्तदसंगत्ति:।।अ[illegible]यवस्यवृधिस्वरोस्याता मित्तिअनुपसर्जे
नादित्तिसूत्रस्छभाष्यविरोधापत्तेः।।नचपरिभाषायः[illegible]त्तिवार्तिके।के[illegible]देश्यतेतत्रैवपरिभाषाप्रवृत्तिरिसंगीकारा
न्नदोषइत्तिवाच्यं।।प्रत्ययग्रहणपरिभाषाप्रवृत्त्यास्त्वा[illegible]प्याप्रकृत्येस्यचनस्यात्।।पराकृत्वैसत्रच
स्यादित्तिसमासेनत्रपूर्वेत्तिसूत्रभाष्यविरोधापत्तेः।।द्वयो:[illegible]त्येपरिभाषा[illegible]व्यस्थितयोरित्तितत्सूत्रभाष्याविरोधाप
त्तेश्च।।नचानयान्यूनाधिकआवृत्तिर्विधिवाक्यैकवाक्यत[illegible]प्यासन्नेचसमासग्रहणेकृत्तनियमेनबाध्य
सामान्यचिंतयाकृत्ताधित्तेयस्यापिअर्थवत्समुदायाग्रहणरूपसंके[illegible]ताधिवाक्येकवाक्यत्वाभावान्नदोषइत्तिवाच्यं।।
6 अनउपधालोपिनइत्यनेनेबहुव्रीहरीत्यादौइत्यार्थःउपधालोप्य[illegible]मंत्तबहुव्रीहिविषयकत्वेरूपसंकोचवत्प्रकृत्तेस
मासातिरिक्तार्थवत्समुदायाग्रहणारूपसंकोचेनअस्याःविधिवाक्यैकवाक्यतायाःस्पष्टत्वात्।।अतएवपतिःसमासएवेत्तिनिय
मेनघिसंज्ञासूत्रस्थस्यसमासाघटकपतिशब्दाविषयकत्वरूपसंकोचउत्कोरत्नेकृता।।अत्तएवाविधिपेक्षयानियमेउक्तानुवादरूप
दोषदानंमूलकृतः संगच्छतेइत्तिचेदस्यानियमस्यउपपदातिरिक्तगसादिसमवधानेएवप्रवृत्तिकल्पनेनादोषइत्साशयात्।।सांकृट

पूर्वपदप्रकृतिस्वरः तद्बाधकः कृत्स्वरः तद्बाधकः थाथादिस्वरः तद्बाधको गतिरनंतर इति स्वर इति। एवं च तस्य स्वरार्थत्वे ज्ञापकासंभव
इति भावः॥ अपूर्वपदस्यैपीति। अनंतरग्रहणसामर्थ्येनापूर्वपदमिति यस्यासंबंध इति [illegible] भावः॥ ननु अनन्यार्थेनानंतरग्रहणेन द्वि
मपि ज्ञापनीयं तत्किं पूर्वपदासंबंधो ज्ञापनीयः उत परिभाषा ज्ञापनीया इत्याकांक्षायां परिभाषाज्ञापनोत्तरं उदःस्वरस्याप्रवृत्तेः एव
वारयिष्यमाणत्वात् पूर्वं परिभाषाज्ञापनस्यैवोचितत्वमित्याशयेनाह॥ कारकादिति॥ ननु योगविभागाश्रयणावश्यकत्वे अयत्नत
एवेष्ट[illegible] संगतमिति चेन्न॥ दूरादागत इत्यादौ अभ्युदितन्यायेन प्राप्तग[illegible] इत्यस्य बाधनार्थं योगविभागः यत्नस्यापूर्वपदवादि
नोप्यावश्यकत्वात्॥ ज्ञापकमेवेति॥ नन्वेवमपि अहीने द्वितीयेति सूत्रादनुपसर्गग्रहण[illegible]अनुवर्त्यते नैव अभ्युदितमित्यादौ व्यवहितवारेण
अनंतरग्रहणस्य स्वस्मिन् चारितार्थ्यं दुरुपपादमिति चेन्न॥ प्रभुक्रीत इत्यादौ प्रक्रीते [illegible] सर्वं तस्यावश्यकत्वात्॥ सारोयात्॥
अस्याः कारकांशो विष्णुश्चिद्ध इत्याकारोच्चारणं ज्ञापकं। तथाहि अनात्यंयभावि[illegible] यर्थामिति। ते[illegible]के॥ चावोदयश्चेति सूत्रेण इष्णुजंतस्य नञः
परस्यांतोदात्तस्य विधायकेन स्वरप्रवर्त्यर्थं एतदभावे आद्युदात्त[illegible]पत्ते दुर्वीरत्वात् स्वराप्राप्त्या तद्वैयर्थ्यं॥ प्राचीनपठितपरिभा
षायाः स्थानलीपुलाकन्यायेन आश्रयणात् तत्सिद्धिरिति चेत् तु उभयसर्वसाधोऽस्मि अनुपसर्ग इति वक्तव्यमिति वार्तिके तु गसंज्ञो
एव प्रमाणं न कारकांशो इति स्फुटमेव॥ गतिकारकसमभिव्याहारे कृदंतोऽश्रयणेन [illegible] मतिपित्राध्यादिति प्राचोक्तं खंडयति॥ य
त्रेति॥ अंतस्येति॥ ननु इदं विपरीतं अनवधानमयाद्दिसमवधाने [illegible] मारीयसा[illegible]स्यादिति॥ कृद्ग्रहणपरिभाषाया अवकाशो
व्यावक्रोशी व्यावचर्चीणां चः स्त्रियामिति अनेन गतिपूर्वस्यापि णिजंतत्वा[illegible]देशी समुदाये अ[illegible] भवत्तः॥ अत्र हि स्त्रीप्रत्यये चेति निषेधात्
प्रत्ययग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठते॥ न चात्र कृद्ग्रहणपरिभाषाप्रव[illegible]॥ तत्कारकविशिष्टापेक्षयान्येनाधिकव्यवच्छेद
र्थत्वात्॥ न चाहन्निति सूत्रशेखरोक्तरीत्या निषेधेन बाधेपि प्राप्तिमीतासिद्धिः॥ [illegible]नेति न्यायविषय एवेति वाच्यं॥ तद्विषये बाधका
[illegible]गोकरी

भाषाया अप्रवृत्तौ तदसंगतिः॥ अत एव बभूवेत्यत्र वुकोऽसिद्धत्वादुवङि अंतरंगपरिभाषया वुकोऽसिद्धत्वादुल्लिलोपो न प्राप्नोतीति तद्दीयो
क्त उत्थितोक्तं संगच्छते॥ बहिरंगस्याभीयासिद्धत्वे अप्रवृत्तौ तदसंगतिः॥ अत एव पपुष इत्यादौ आतो लोप इटि च विषये परिभाषाया अप्रवृ
त्तिः सिध्यति॥ अन्यथा आगच्छ हे पयो ३ द आगच्छ हे पयो ३ द इत्येतल्लक्ष्यसिद्ध्यर्थ अतो रोरिति सूत्रभाष्योक्तन्यायेन स्वदृष्ट्या असि
द्धस्यापि परं प्रति असिद्धत्वप्रतिपादनसंभवात्॥ अंतरंगशास्त्रस्य मस्यां मूलमिति केऽप्याहुः॥ बहिरंगसंप्रसारणस्याभीया
सिद्धत्वेपि आल्लोपं प्रति असिद्धत्वप्रतिपादनस्य दुर्वारत्वात् तदसंगतिः॥ अत एवांतरंगशास्त्राश्रये इति मघोन इति भ स्वदाश्रय
तीकस्थेत्युक्तिः संगच्छते॥ असिद्धवत्सूत्रे वस्वसंप्रसारणमिति वार्तिके कैयटोऽप्याह॥ वस्वसंप्रसारणं चैकं परिभाषा
याः आल्लोपादीनां चाश्रय इति समानाश्रयत्वात् भवत्वसिद्धत्वं परिभाषाया इति॥ न च बहिरंगासिद्धत्वेऽपि परिभा
षायाः प्रवृत्तौ कुरुतरस्यादौ तपरसामर्थ्यान्न गुण इति सिद्धान्तिवे सूत्रस्थभाष्यासंगतिः॥ लघूपधगुणे बहिरंगस्ये
5 त्वस्यासिद्धत्वे न तद्वारणसंभवादिति वाच्यं॥ तस्यैकदेशफलकत्वात्॥ अत एव ओश्वतरस्तत्र क्ङिति चेति निषेधे आटोऽसिद्धत्वे
न तदाश्रयवृद्धेरसिद्धत्वमाश्रितं क्ङिति चेति सूत्रभाष्ये॥ यद्वा बहिरंगांतरंगयोरुभयोर्भाभीयत्वे तत्र परिभाषाया अ
प्रवृत्तिरिति सामान्यतस्तु एवमुक्तभाष्यात् ज्ञाप्यते इति युक्तमेव स्वाजिघ्रत्स्यादि प्रतिपादनमिति साधु॥ एतत्सर्वं कैयटटीका॥ न
व्यासक्तं तत्तन्निमित्तमेव बहिरंगमंतरंगस्येति भाष्यस्याभिप्राय आश्रयणे इत्येवार्थः॥ अत एवासिद्धवत्सूत्रभाष्यरख्यानेपि न दोष इ
ति वदंति॥ युक्तं चैतत्॥ अत एव छेः सिजिति सूत्रे भाष्ये सिचेरिदत्वाभावे अमंस्त इत्यनिदितामिति लोपमाशंक्य हनः सि

जितिकित्वेवैयर्थ्येन समाधानाग्रहनः सिजितिकित्वं सार्थकं सिङ्निमित्तक एव लोपो यथा स्यात् तङ्निमित्तको माभूत्। तङ्निमित्त
के हि लोपे सा॰ तिअतो लोपः प्रसज्येत तस्या सम्भवत्वेन असिद्धत्वाभावात् सिच्निमित्तके लोपे सति अतो लोपो न भवति समाना
श्रयत्वेनासिद्धत्वात्। इत्यादौ वस्तुतस्तङ्निमित्तकेन पिनलोपेनाभो लोपः अंतरंगपरिभाषया न लोपस्यासिद्धत्वादिति स्पष्टा
पितं ज्ञापकं अंतरंगबहिरंगयोः स्थ्योः आभीयत्वे परिभाषाया अप्रवृत्तौ तत्संगतिः॥ अत एवासिद्धं बहिरंगमंतरंगे इत्येनेन अंतरंगब
लीयस्त्वस्य प्रसाध्याख्यानं संगृह्यते॥ आदस्या उभयार्थकत्वेन प्रत्याख्याने तु वचनेन वचनप्रत्याख्यानासंगतिः॥ अत एव अनू
नवादिसंप्रदिलोपो नेति प्राहुः॥ भाष्ये पूर्वपक्षे किरिति॥ एवं रूपाया उक्तिः साधूर्चंपाक्षिणइत्यन्वयः॥ तत्र हि श्रियं मन्यं कुलंभि
स्यादौ अमूर्धिधानसामर्थ्यात्तु येन नाप्राप्ति न्यायेन मध्येऽपवादन्यायेन वा स्रुपो धातुलिंति लुको बाधे स्यमोरिति लुक् कस्मान्नेसा च
क्ये अंतरंगपरिभाषया समाधायइदमुक्तं॥ नन्वेवं तस्माल्लुड्चीत्यत्र नुगचीति न्यासेन लोपस्तर्हि प्राप्नोति इत्यादौ स्य वचनसामर्थ्यान्ने
ति तत्सूत्रस्थभाष्यासंगतिः। अनया अनायासतस्तद्वारणसंभवात्। एवं होतापोता रावित्यादौ नलोपानापत्तिरितिचेन्न॥ लक्ष्यानु
रोधेन नलोपविषये तदप्रवृत्तेरित्साशयात्॥ अत एव इतद्द्ये अनादेशे नलोपसिद्धिः॥ उत्तरपदाधिकारे तदप्रवृत्त्या समाधा
नं न युक्तं॥ अत एव ग्रामणिलक्ष्मेति ह्रस्वस्यासिद्धत्वात् स्थानिवत्त्वाभावाप्याएः षुम्नी भवतीतरेत्यत्र ह्रस्वः साधितो भुवोरनाकाविसत्रभाष्ये।
अत एवोत्तरपदाधिकारे स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रे भद्रसौरंगीकृता कैयटेन॥ अत एव हलन्तेजं तसूत्रे ह्रस्वस्य पितीति सूत्रे च ग्रामणि
कुलंभिन्यादौ उत्तरपदाधिकारस्थह्रस्वस्यानयाऽसिद्धत्वात् लुगभावः साधितो भाष्येइत्यन्यत्र विस्तरः॥ ५५॥ श्री॥ ५॥ ॥

नियमेन एतत्प्रयोगविलय एवेतिवाच्यं॥आमंद्रैरिंद्रहरिभिर्याहि[illegible]परेपिव्यवहिताश्चेत्यनेन व्यवहितेपिप्रयोगात्॥अ
नुकरणंचानितिपरमित्यत्रानिताविति वक्ष्ये परग्रहणस्यते प्रा[illegible]क आकृतिपरतायां तात्पर्यं आह कृत्वांगीकारेणादो
षाच्च॥तत्र हि अनितिपरे इति बहुव्रीहिः॥ननु संज्ञानियमार्थे प्रसंग[illegible]व्यवहिताश्चेति सूत्रद्वयं अनिति ग्रहणं च
भाष्ये प्रत्याख्यातं इति कथमाकृतिपरतेति चेत् सत्यं॥गतिर्गतौ[illegible]यातिं व्यवहितस्यापि गत्यादिसंज्ञाविधानेन सर्वसा
मंजस्यात्॥अत एव नेर्गदेति णत्वं सार्थकमिति दिक्॥अतिव्याप्तिवार[illegible]न च प्रकृतिस्वरात् पूर्वं अंतरंगत्वात् णिनाति व्या
प्तिरिति वाच्यं॥एहीत्यत्र आङ्निमित्तकनिघातसिद्धये स्वरात्सू[illegible]तुपरमिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वादित्य न्यत्र वि
स्तरः॥ननु सत्यपि तेपि चारितार्थ्ये दुर्वचमिति शंकते॥न चेति॥[illegible]घात[illegible]इति शब्दस्य इतरनिवृत्तिपूर्वकस्वरूपावस्थाना
र्थकत्तयानिघातनिषेधार्थकत्वेन विरोधाभावादिदमप्रयोजकमिति[illegible]तन्यायेनानुदात्तं पदमेकं स्वस्यैव निषेधकत्वेना
दोषात्॥पादादित्वेनेति॥एतावदेवयुक्तं॥उद्योतेत थैवोक्तेः॥पदात्परस्याभावेन चे[illegible]अयुक्तं॥कुत्सने च सुपी सतः प्राक्पदाधि
कार इति पदादिति सूत्रे शाब्दं दुरीखरोक्तेः॥अनंतरग्रहणमनर्थकं गतिर्गताविति व[illegible]नादेतिंग[illegible]र्थं तु एकदेशक्तिरिति भावः॥न दोष
इति॥ननु उभेः स्वराभावेपि अभ्युद्धृत शब्दस्य थाथादिस्वरेणांतोदात्तत्वापत्तिः॥इष्यते तु उञ्छ शब्दस्य स्वरः संसृष्टं धनमुभयं स
माहृत्तमि[illegible]मंत्रे समाहृत शब्दे आङः स्वरदर्शनात्॥न चागतिस्वरेण सिध्यति॥प्रथम समासे तत्प्राप्तावपि द्वितीयसमासे थाथा
दिस्वरस्यैव प्राप्तेः॥न च तं बाधित्वा गतिस्वरः प्रवर्तते॥अभ्युद्धृत शब्दे उदः पूर्वपदत्वाभावात् इत्यत आह॥न चेति॥अभिनासमासे
इति॥इह धृत शब्दस्योच्छब्देन समासे पुरोहितमित्यत्रेवाद्युदात्तउद्धृत शब्दः॥एवं च अत्र स्वरक्रमः समासांतत्व बाधको ऽव्यय

सादे

8

कमितितन्न ॥ राजन्यइतिनिर्देशेनअंतरंगयाअपिपदसंज्ञायाः भसंज्ञयाबाधेनादोषात् ॥ प्रत्ययमात्रग्रहणाभावादिति ॥ उःमोह्रस्वा
दचीत्यादौउःमः परस्याजादेः पदस्येत्यर्थेअपंचम्याइतितदंतविधेः प्रतिषेधे न परमदंडिनावित्यादौउःमुटोऽप्रवृत्त्यर्थंअंतग्रहण
स्यावश्यकत्वात्वेत्यपिबोध्यमित्याहुः ॥ ५५ ॥ कद्रूहणे ॥ नकुलास्थितमिति ॥ नकुलेनास्थितमितिकर्तृकरणेतिसमासः ॥ समासो
नस्यादिति ॥ क्तेनाहोरात्रावयवाइत्यतः क्तेनेत्यनुवृत्तौक्षेपेइतिसमासोनस्यादित्यर्थः ॥ इदमुपलक्षणंतत्पुरुषेकृतीतिअलुक्
नस्यादित्यपिबोध्यं ॥ गतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणमिति ॥ ननुगतिकारकं पूर्वंयस्येतिबहुव्रीहिणातदितरघटितस्याप्यन्यप
दार्थत्वेतंडुलपरमपाचकः अवतप्तेनकुलस्थितमित्यादौविशिष्टेतदंतत्वापत्तिः [illegible] ॥ इकं पूर्वंयस्मादितिपंचम्यर्थबहुव्री
हिणाप्रत्ययग्रहणपरिभाषयालब्धतदादिविशेषणत्वेनकुलस्थितेक्तांतत्वाभावा [illegible] दवस्थइतिचेन्न ॥ इणाभ्यामितिविषये
निर्दिष्टपरिभाषयासामान्यतोऽव्यवधानेप्रसक्तेअट्कुप्वितिसूत्रेणअडाद्येशेऽभ्यनुज्ञानेतदतिरिक्तव्यवधानेआदर्शेनेसा
दौयथाणत्वव्यावृत्तिः । तद्वत्प्रत्ययग्रहणपरिभाषयातदादिनियमेनसामान्यतोतदतिरिक्तस्यव्यावृत्तौप्राप्तायांगति
कारकरूपपूर्वपदस्याभ्यनुज्ञानेपितदितरस्याभ्यनुज्ञानाभावात् ॥ नचैवमपितदादिपदेनान्वयोदुर्लभएव ॥ सत्यं ॥ पूर्वपदेन
उत्तरपदोपस्थित्याकृतातदादेरुपस्थित्याचप्रत्यासत्त्यातदितरस्यतादृशबहुव्रीहिणाग्रहणेनादोषइत्याशयात् ॥ क्तेचेतिसूत्रा
त्क्तग्रहणस्यतृतीयाकर्मणीतिसूत्रात्कर्मणीतिबहुव्रीहौप्रकृते [illegible] पूर्वपदमितिअनुवृत्त्यावाक्यार्थमाह ॥ कृ
मणिक्तांक्तेति ॥ इदंचसोवर्यस्तत्पम्यास्तं [illegible] सप्तमीत्वमितिप [illegible] रिन ॥ [illegible] ॥ अभ्युद्धृतमित्यादाविति । ननुतेप्राग्धातोरिति
[illegible] गभावः सा [illegible]

तदंतविधावपिनिर्दिश्यमानपरिभाषयानदोषइत्युक्तं ॥ ननुपरिभाषारंभे [illegible] तमांतस्यसर्वनामसंज्ञानापत्तिः ॥ संज्ञाविधौतदंतस्य
निषेधात् ॥ नचकेवलत्यदोः संज्ञायाः प्रयोजनस्याभावात् निषेधाप्रवृत्तिः [illegible] अव्ययसर्वनाम्नामित्यादौसर्वनामत्वस्यप्रत्यये
मात्रग्रहणाभावेनतदंतविधौसंज्ञाकरणस्यप्रयोजनसंभवात् ॥ नच [illegible] तेज्ञापकेनतदंतस्यापिसर्वनामत्वात्नदोषः ॥ केवलयोः
संज्ञायाः प्रयोजनाभावादितिकेचित्तुयुक्तंतुपितिसमेवेतिवाच्यं ॥ उत्राब्देनउभ [illegible] ब्देनअन्यतरादित्राब्दैः इत्राब्देनैतरादित्राब्देश्चद्वंद्वेचा
रितार्थ्यात् ॥ उच्यते ॥ प्रयोजनंसर्वनामाव्ययसंज्ञायांइतियेनविधिरितिसूत्रवार्तिकात्तदंतविधेः स्वीकारेणादोषात् ॥ एतेनतद्धित
श्चासर्वहन्मेजंतइत्यादावपितदंतविधिर्व्याख्यातः ॥ नन्वेवमपिसामंत्रितमित्यादौतदंतविध्यनापत्तिः ॥ आमंत्रणमामंत्रितमितिमहा
संज्ञाबलात्तदंतविधिरितिनव्योक्तंतुनयुक्तं ॥ अत्रांश्चात्संबोधनेओप्रत्ययेएकादेशेपरादिवद्भावेनप्रथमात्वसत्वेनसंज्ञायां
श्चारितार्थ्यादितिचेन्न ॥ इको गुण इत्यत्रेवविधेयसमर्पकप्रथमापदस्यअनुवाद्यत्वांगीकारेणप्रथमायाः संज्ञासिद्धौप्रथमापरा
मर्शकसेतिपदस्यतदंतसंज्ञासंपादकत्वस्यस्वीकारेणादोषात् ॥ नन्वेवमपिउसंतस्यसंख्यासंज्ञानापत्तिः ॥ उतेः संख्यासंज्ञाविधा
9 नंतुतस्यपूरणेडडित्यादौतदंतविधिनासार्थकं ॥ तथाचकृतीसादौषड्भ्योलुगितिलुगनापत्तिः ॥ तत्रविहितविशेषणसत्वादितिचेन्न ॥
उतिचेसत्रसंख्यापदानुवृत्तिसामर्थ्येनतदंतग्रहणात् ॥ तपतेयरतिभ्यावत्सर्थतुनततु ॥ उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् ॥ युसतौचकृति
प्रत्ययेनोपपत्तिरितिस्पष्टमुद्योते ॥ कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्रकृत्तद्धितांतेत्यर्थस्तुअर्थवत्पदानुवृत्तेरित्यन्यत्रविस्तरः ॥ अंतग्र
हणमिति ॥ नचांतशब्दस्यपदसंज्ञार्थमंतेग्रहणं ॥ तत्फलंअंतरवाचेरतिअंततीत्यत्रपदत्वाद्तोगुणइत्यस्यअप्रवृत्तिरितिवाच्यं ॥
सनाद्यंताइत्यत्रांतग्रहणेनस्वरूपाग्रहणात् ॥ यत्तुअंतयोरित्यत्रपदांतत्वात्यल्लोपफलं ॥ अलोंत्यादिनिर्देशः स्वरूपाग्रहेगम
ति

निष्ठा च अजनादिसूत्रे अज् विशेष्यमादायोपपत्तावपि निष्ठेति पूर्वनिपातविधायके तदंतविध्यनापत्तिः॥ सूत्रं तु अराद्धात् आचारक्विपिनि
ष्ठाप्रत्यये चरितार्थं॥ किंच रदाभ्यामित्यत्रैवमेवोपपत्तौ प्रत्ययग्रहणं चेत्स्यदृषत्ती र्थेतिप्रयोजनपरत्वेनविधिरितिसूत्रस्थभाष्यासं
गतिः॥ किंचैवं सर्वत्रैवोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे स्वरूपग्रहणं द्रष्टव्यं कुमारीगौरीतरेति पूर्वोक्तहृदयस्येति सूत्रस्थभाष्यासंगति
श्चेति चेन्न॥ उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तिप्रत्ययग्रहणे चापंचम्याइति च परिभाषाभ्यां तत्र तदंतविधेरप्राप्तेः॥ एतदेवाभिप्रेत्य स्फ
तिङं तमिति सूत्रे शेखरे उक्तं एतन्निषेधसामर्थ्यादत्रेशेषपि न तदंतविधिरिति। एतस्याः प्रत्ययग्रहणपरिभाषायाः योनिषेधो प्रत्य
यग्रहणे चापंचम्या उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तितयोः सामर्थ्याद्धलादिसर्थः॥ अत एवाग्रेन चज्ञापितेपि व्यर्थं। पदप्रदेशे प्रत्ययग्र
हणे तदंताग्रहणेनैव सिद्धे [illegible] रित्याशंकितं॥ नन्वेवमपि यास्फ्ट परस्मैपदे ष्विति यास्फ्ट् परस्मैपदांतं स्यात्। आदुत्तमस्य पिच्चेत्याट् उत्त स्य
मांतस्य स्यात्॥ न च तिङ् स्त्रीणि त्रीणीति उत्तमसंज्ञा प्रत्ययसंज्ञायाः प्रागेव उत्तमादिशब्दे विधानोत्तरमेव प्रत्ययसंज्ञाप्रवृत्तेरिति उत्तमे
ति प्रत्ययाप्रत्ययग्रहणमिति वाच्यं॥ तिङः षट् त्रिकाः संज्ञोक्त तिस्त्रइति यथासंख्यं न प्राप्नोतीति लः परस्मैपदं तङानावेयतः परस्मैपदा
र्थ समनेपदयोरनुवृत्ता षष्ठ्या विपरिणामेन तिङ् उभयोः पदयोरित्यर्थे न तयोश्च लादेशरूपत्वेन प्रत्ययाप्रत्ययग्रहणाभावात् [illegible] कं चैतत्॥ सुउ
अन्यथा शात् क्सोः सावकाशा परस्मैपदसंज्ञा प्रथमादिसंज्ञादिभिर्बाधेत। तथा च णलुत्तमे ति ज्ञापकाश्रयणं न कार्यमित्यपरं अनुकूलं॥ अस्म
च्युत्तमः स्यादेशे अनुदात्त ङित इत्यादावि वंभावि संज्ञा चाश्रयणीया॥ किंच आदुत्तमस्येत्यत्र पूर्वोक्त रीत्या प्रत्ययसंज्ञो विशिष्टस्यैव ग्रहणेन
प्रत्ययाप्रत्ययग्रहणाभावाच्चेति चेन्न॥ आगमविधायके यास्फ् ङित्या [illegible] टि न॥ अ [illegible] रित्यनुवृत्ता अपंचम्या इति निषेधस्य विहितपंचम्यामपि
प्रवृत्त्यंगीकारेणादोषात्॥ अत एव सीयुट् अपि न तदंतस्य॥ णेरनिटी [illegible] नाट् [illegible] टिदागमविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंताग्रहणज्ञापना
द्व॥ अन्यथा आर्धधातुकस्येत्यस्य इट् आगमे अनिटि तद्विधानस्य वै [illegible] भावः स [illegible] ष्टमेव॥ परस्मैपदानां णल्तुर इत्यत्र लुटः प्रथमस्येत्यत्र

सोनसंबंधसामान्यषष्ठ्यानिष्ठा॥निष्ठाचअजनादिस्यादौतदंतविध्यनाप[illegible]विचारोनिष्फलइतिबोध्यं॥ननुलशक्वतद्धितइसत्रसा
मर्थ्यात्तदंतविधेरप्रवृत्तावपिकृदतिङ्इत्यादौतद्रूपदेतदंतविधिर्दुर्व[illegible]म॥तत्रधातोरित्यनुवृत्त्याधातोर्विहितइत्यर्थेनगौआ
रोपार्थकत्वेनचप्रत्ययग्रहणेचापंचम्याइतितदंतत्वनिषेधेनादोषा[illegible]हितपंचम्यामपितन्मेवृत्तिरित्यनुपदंवक्ष्यते॥अकृत्सार्वधा
तुकयोरित्यत्रसार्वधातुकग्रहणाद्धातद्बाधः॥ननुअनयोतरपूतमपोघर[illegible]तदंतविधेरप्रवृत्तावपिघरूपेयादौतदंतविध्यापत्त्याकुमारी
ब्राह्मणितरेत्यादौदोषस्[.]स्तदवस्थः॥संज्ञयाविधिरितिसाधनंकृतेतिसमोसांगीकारेतरपूतमपोघरइत्यादौदोषः॥संबंधसामान्यषष्ठ्यं
गीकारेसर्वत्रोतिप्रसंगः॥नचसंज्ञाविधावितिवचनसामर्थ्येनप्रदेशेष्वपितदंतविधिप्रतिषेधांगीकारान्नदोषइतिवाच्यं॥संज्ञाविधावि
व तिवचनाभावेतरबंतस्यघसंज्ञायांप्रदेशेतदंतोपस्थितौपुनस्तस्यात्तरपदविशेषणत्वेनतदंतविधौतरबंतांतेउत्तरपदेइत्यर्थेनकुमा
रीपरमब्राह्मणितरेत्यत्रह्रस्वापत्तिः॥वचनसत्वेतुनेतिफलभेदेनवचनस्यसार्थकतयासामर्थ्यायोगात्॥नचगिलगिलेचेतिज्ञापके
नउत्तरपदस्यविशेषणत्वमेव।अतएवचेलडादिषुनतदंतविधिः॥तदेकरूप्यायघेपिविशेषणत्वांगीकारेणनोक्तफलभेदइतिवाच्यं॥
एवमपिक्लिशःक्त्वानिष्ठयोःअष्टनआ[?]विभक्तावित्यादौअपंचम्याइतिनिषेधेनवचनसार्थक्यात्॥तथाईदूदेद्विवचनमित्यत्रद्विव
चनांतइत्यर्थवारणायापितत्सार्थकं॥नचविभक्त्यादिसंज्ञासूत्रांतर्गतानामेवेतिहलंत्यसूत्रशेखरोक्त्याविभक्तावितिप्रत्ययाप्र
यग्रहणं॥एवंद्विवचनमित्यपिध्येकयोरित्यस्यप्रवृत्तयेद्विवचनादिसंज्ञानांप्रत्ययसंज्ञोत्तःपूर्वंप्रवृत्तेरितिवाच्यं॥स्मात्स्मिना
दौनकारादेरित्संज्ञाभावायतत्रत्यविभक्तिपदस्यविभक्तित्वयोग्यार्थकतायास्त[.]सूत्रशेखरोक्त्याहलंत्यसूत्रशेखरस्यायुक्त
त्वेनप्रत्ययमात्रग्रहणात्॥किंचविभक्तिसंज्ञाद्विवचनादिसंज्ञानांप्रत्ययसंज्ञायाःपूर्वंप्रवृत्तावपि[.]विभक्त्यादिपदेःप्रत्यय
संज्ञाविशिष्टस्यैवग्रहणात्॥एतदेवाभिप्रेत्यईदूदेदितिसूत्रेभाष्येउक्तं।इदंचापिप्रत्ययग्रहणंअयंचापिसंज्ञाविधाविति॥
स्फातिङंतमिसंतग्रहणस्यज्ञापकत्वमप्यतएवोपपद्यते॥तथाचप्रदेशेनिषेधांगीकारेनार्केचित्प्रमाणं॥किंचतदंगीकारे

र्थेखट्वः असर्थपिप्पलिः इत्यादेः साधनस्यावश्यक[illegible] तया अतिगोबभ्रूयणी अतिगोभ्या ग्रीत्यादावपि ह्रस्वप्रवृत्तेरनिष्टत्वविरहात्॥ न
च चतुर्थ्यादिपदानां स्त्रीलिंगे भिक्षादिपदैरभिधानेन समासाभाववत् खट्वादिपदैरनभिधानेन तद्दोषोपपत्तौ तस्मोमाध्येयनेप्र
दर्शितलक्ष्येषु ह्रस्वादेरिष्टत्वानुमानं न युक्तिमदिति वाच्यं॥ मुनीनां यथोत्तरं प्रामाण्यमुपगमेन प्रत्याख्याने मनुरूध्य आ
रंभपक्षे पिल्लक्ष्याणामुपपत्तौ संभवत्सां अनभिधानकल्पनस्यास्याश्रयणानर्हत्वात्॥ शास्त्रीयोपसर्जनेत्वांगीकारे[illegible] देव अर्ध
खट्वायांगो ह्रंदारकायां इत्यादौ याट्॥ आबंतांत मित्यर्थेन तत्साधनेतु असंगतेः। अतिखट्वायेत्यादावपित्तदापत्तेः। प्रतिपदोक्त
णे परिभाषा तु न वर्णग्रहे प्रवर्तते। ओत्सूत्रस्थभाष्ये तु ओ उ ओ इत्येमानाङ् इति प्रतिषेधार्थो यमारं[illegible]भ इति भाष्येण एकदेशयुक्तिरि
ति स्वयेवोक्तमिति न तद्विरोधः॥ अतिखट्वायेत्यत्र अपि च्वासौ पूभूतपूर्व इति याट्प्राप्तो तित्राक्षाणि कृत्वान्नेति भाष्यं च घुसं
ज्ञासूत्रस्थभाष्यविरोधादेकदेशयुक्तिरिति निरूपितं पुरस्तात्॥ धाउ आप इ इत्यस्य ओबंता परस्य अंगसंज्ञा निमित्तस्य या उ इत्यर्थ
मादायं ङ्याब्ग्रहणे इति वार्तिकस्य तत्समाख्यानाय आकारप्रश्लेषप्रतिपादकभाष्यस्य प्रवृत्तेने तयोरसंगतिः॥ शाक्तानिर्दोषा
मित्तानिर्देशस्यात्येवमेवोपपत्तिः॥ ननु शास्त्रीयोपसर्जनत्ववादिना अतिगोबभ्रूयणीत्यादौ ह्रस्वस्येष्टत्वेन परिग्रहे तन्मते गो
स्त्रियोरिति सूत्रे तदंतविधिश्च यस्यादुष्टत्वादतिराजकुमारीत्यादे[illegible] दिसिद्धौ प्रकृतपरिभाषाया आनर्थक्यं स्यादिति चेन्न॥
पारमगांगेयः परममालार्था परमकुमारितरे त्याद्यर्थं परिभाषाया स्तन्मते प्यावश्यकत्वाच्चेति विभावयंतु॥५॥ संज्ञाविधौ
प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणं नास्ति॥ प्रत्ययग्रहणे इत्यस्य संज्ञानिरूपितोद्देश[illegible]तया प्रत्ययस्य प्रत्यायैव यवस्यवा ग्रहणे इत्यर्थः॥ अतएव सु
प्तुप्का अप्रत्ययः [illegible] स्यये केनेत्यादौ न तदंतविधिनिषेधः॥ आद्येसुप[illegible] समुदायस्य द्वितीये प्रत्ययभिन्नस्यांशेन घटितस्य समुदायस्यो
द्देश्यत्वेपि प्रत्ययमात्रस्य तत्त्वाभावात्॥ प्रत्ययावयवे सुप्तयाश्चः प्रत्ययस्येत्यादौ [illegible] दंतविधिः॥ एवं च संज्ञाविधिरित्यत्र कर्मषष्ठ्या समा

प्रत्ययग्रहणे चापंचम्याः ॥ यत्रेति ॥ अपंचम्या इति प्रा[•]स्तस्य प्रतिषेध इति भावः ॥ यत्सूत्रे पंचम्यर्थान्वयिप्रत्ययस्याश्रयणं तत्र तदंतविधिर्नेत्य
र्थः ॥ अस्य च हल्ङ्याब्भ्य इत्यादौ ङ्याविषये ङ्यादिविषये च तदंतविधेरनापत्तिः ॥ अतः प्रत्ययस्याप्यपंचम्यर्थान्वयिप्रत्ययः तस्मादायप्राप्ततदं
तविधेः प्रतिषेध इत्यर्थस्तत्सूचितमाह ॥ कार्यांतरविधानायेति ॥ रदाभ्यामिति ॥ ननु रदाभ्यामित्यस्य निष्ठाविशेषणत्वेन चरितमि
त्यादौ न व्याप्तिः ॥ निष्ठातकारविशेषणत्वे प्रत्ययस्य पंचम्यंतार्थत्वेनाश्रयणाभावात् तदंतविधिर्दुर्वार इति चेन्न ॥ प्रत्ययस्य वि
शेषणतया आश्रयणेऽपि तदंतविध्यभाव इत्याशयात् ॥ अत एव एङः ह्रस्वादित्यत्र न यात्तदंतविध्यभाव उक्तः शेखरे ॥ अत एव
प्रथमयोः पूर्वसवर्णः अमि पूर्व इत्यादौ न दोषः ॥ गतिकारकोपपदादित्यत्र कृदंतरत्यर्थस्तु उत्तरपदस्य विशेष्यतया बोध्यः ॥
अस्याः येन विधिरिति सूत्रप्राप्ततदंतस्य निषेध[•]कत्वाभावात् ॥ एतेन संयोगादेरिति सूत्रात् धातोरित्यपकर्षेण तस्य निष्ठाविशेषणतया
तदंतविध्यभावः ॥ रदाभ्यां तकारविशेष्यत्वेन चरितमित्यादौ न दोष इति परास्तं ॥ एवं व्युत्पत्तिवैचित्र्येण रदाभ्यामिति एकदेशेऽपि
निष्ठायां विशेषणं ॥ चरितमित्यत्र यदागमा इत्यस्यानित्यत्वान्न दोष इत्यप्युक्तं इति बोध्यं ॥ रदाभ्यामिति सूत्रे तग्रहणवैयर्थ्या
पत्तेः ॥ तकारग्रहणप्रयोजनपरभाष्यविरोधापत्तेश्च ॥ धोनुतकारस्येति ॥ निर्दिश्यमानपरिभाषया यथात्र न निर्वाहः तथोक्तं
प्राक् ॥ न चात्र तदंतविधावपि ग्रहणवत्सविकार इति परिभाषया निस्तारः ॥ रदाभ्यां परस्य निष्ठांतावयवस्य तस्येत्यर्थे निमित्तभेदाच्छास्त्रस्य भि
न्नत्वेनादोषात् ॥ चल्मी(?) कृष्यत इति प्रत्युदाहरणमपि वर्णैकदेशो वर्णग्रहणेन गृह्यते इति मतमाश्रित्य उपपादनीयं ॥ द्रषत्तीर्णवानि(?)
त्यादौ तेनानिर्वाहाच्च ॥ न च निष्ठेत्यनेन क्तवतोर्विधानेन विधानात्पूर्वं निष्ठासंज्ञासंज्ञासूत्रे क्तवतोः प्रत्ययस्यैवोद्देश्यतया प्रत्ययग्र
हणाभावात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्त्या नेदं प्रयोजनमिति वाच्यं ॥ निष्ठासंज्ञासूत्रे अन्योन्याश्रयपरिहाराय भाविसं
ज्ञाश्रयणेन पूर्वं क्तवतोर्विधानेन निष्ठासंज्ञासूत्रे प्रत्ययसंज्ञकस्यैव लाभात् ॥ ननु संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणं नेति व

चनसामर्थ्यात्प्रदेशेष्वपि न तदंतविधिरिति शब्देंदुशेखरोक्तस्या नैतत्प्रयोजनमिति वाच्यं ॥ एतन्निषेधसामर्थ्यात्प्रदेशेष्वपीत्यस्य एतस्याः
निषेधो प्रत्ययग्रहणे चापंचम्या इति उत्तरपदाधिकारे इति च तयोः सामर्थ्यंकरणं इत्यर्थेन सर्वसामंजस्यात् ॥ अन्यथा तु नेयुक्तमित्य
त्रैव वक्ष्यामः ॥ तदंशानुपस्थितौ मानाभावादिति ॥ इदाभ्यां निष्ठातकारो विशेष्यते इति भाष्यं तु परपंचम्याः क्वाप्यनन्वय इत्यभिप्राये
कं इति भावः ॥ वस्तुतः तदाद्यंशोपस्थितेर्न फलं ॥ ननु अशाच्छादाचारादिकं वं तात् क्तप्रत्यये अतो लोपे हषच्छुद्लापने दृषेत्तरसमे
नत्वाभावः फलं इति चेन्न ॥ तत्र इटो दुर्वारत्वात् ॥ ननु स्यतासीति सूत्रे तयोरार्धधातुकत्वाय धातोरित्यस्य स्यतासीभ्याम् अन्वयेन
लृलुटोः पंचम्यंतास्वरत्वेनानाश्रयणात्तदंतविधिर्दुर्वार इत आह ॥ स्यतासीति ॥ उभ्याबुभ्यर इत्यादेन दोष इति ॥ ङ्याब्ंशे तदंतवि
धिनिषेधे हि स्त्वतिसीनो प्रत्ययत्वेन तदाद्युपस्थितिः तस्य च ङ्यो बुभ्यां विशेष्यत्वेन तदंतविधौ ङ्याब्ंतात्स्वतिसीय स्मादिहित
स्तदादेरित्यर्थेन स्त्रीप्रत्यये इति परिभाषया बहुश्रेयसी तसीत्यत्र ह्रस्वलोपानापत्तिः ॥ यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेने त्यादेर पूर्वत्वाभावं
द्योतयितुमाह ॥ अंगसंज्ञेत्यादिना ॥ ४ ॥ कुमारीब्राह्मणितरेति ॥ अत्र कर्मधारये पुंवत्त्वापेक्षोक्तरूपस्य दुर्लभत्वात् स्थितिमदर्श
नमेतदिति के यटादयः ॥ वस्तुतः कुमारी ब्राह्मणिरूपा यस्या मिति बहुव्रीहौ पुंवत्तरेति वत्जातेश्चेति निषेधात्पुंवत्त्वाभावात् स्यान्नदो
२ षइत्याहुः ॥ ब्राह्मणिरूपेत्यत्र जातेरिति ङीषुन ॥ रूपप्प्रकृतिभूते न तदंते घक्षेन ब्राह्मणिशब्देन जातिविशिष्टार्थगत स्त्रीत्वस्योक्त
त्वात् ॥ रूपवंतस्य तु प्राशस्त्यं प्रवृत्तिनिमित्तं अतस्तद्विशिष्टार्थगतस्त्रीत्वे टाबेव न ङीष् ॥ जातिमात्रप्रवृत्तिनिमित्तके एव
तेस्प्रवृत्तेः ॥ अत एव गोतरेत्यत्र न ङीष् ॥ इति स्पष्टं अतिशायने इति शेखरे ॥ ननु घरूपेत्यत्र घत्यागे ॰ किं बीजं न चैतस्य धर्मिग्राह
कमानात् यत्र उत्तरपदविशेषणत्वेन तत्तद्रूपेणोपादानं तत्रैव प्रवृत्तिरित्याशयः ॥ उत्तरपदे कृत्याद्यरूपेत्यत्र ङीविषये
त्वेन तिल्लेत्यत्र विषये च न निषेधः ॥ तत्तद्रूपे चोक्तत्वात्वित्यनव्ययस्येत्यत्र न निषेधः ॥ अउपसर्गस्य घञि सेन सामर्थ्यात्

तदंतग्रहणं इति वाच्यं ॥ यदण्ग्रहणेष्वरूपग्रहणं ल्लेखग्रहणात् अस्यत्यमिदमुच्यते सर्वत्रैव उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे रूपग्रह
णं दृष्टव्यं कुमारी गौरीतरा इत्यत्र घादिषु नद्याः ह्रस्वो माभूत् इति हृदयस्येति सूत्रस्थभाष्यविरोधः ॥ अत्र प्रकरणे तदंतविध्यभावेपि
रात्रेः कृतोऽसंभवात् कृदंत इत्यर्थ इति रात्रेः कृतीति सूत्रस्थग्रंथविरोधश्च ॥ रात्रिशब्दाद्दाचारक्विपि तत्संभवेपि अभिव्यक्ते
त्तिन्यायेन बुभावेसाद्दाविवाग्रहणात् ॥ खिसनम्मयस्येति प्रतिषेधात् तदंतविधिरिति भाष्यासंगतेश्च ॥ चरूपेत्यत्र घांतोत्त
दंतविध्यापत्तेश्च ॥ साहचर्यपरिभाषया तदंतविध्यप्रवृत्तौ च [illegible] घसाहचर्येण रूपबोध्यप्रयोजनत्वापत्तेरिति चेन्न ॥ इंशि
पाध्यचोध्यस्येनादोषात् ॥ उत्तरपदाधिकारे इति ॥ ननु उत्तमैकाभ्यामित्यादिनिर्देशैः सप्तमीनिर्दिष्टे प्रत्यये तदंतविध्यभाव
ज्ञापनात् इति रोः सुपीति सूत्रस्थ रोः खरोत्स्यार्थं अर्थेति चेन्न ॥ नहि अनेन यातदंतविधिः प्रतिषिध्यते किंतर्हि प्रत्ययग्रहणे उ
त्तरपदाधिकारे बाध्यते । अन्यथा तदंतविधिप्रतिषेधेपि यस्माद्द्विहिलत्तदादिरूपे इत्यर्थोपपत्तौ अशब्दादपि हृदयशब्देन स
मासे एवं प्रवृत्तिः स्यात् । न तु हार्दमित्यादौ ॥ किंच सुपि स्थ इत्यादौ सुबंत इत्यर्थानापत्तिः ॥ सूत्रं तु सुबंत अशब्दे इशब्दे वा चरि
तार्थं ॥ एवमुपोत्तमं रितिइत्यादौ तदंतविध्यनापत्तिश्च ॥ तत्र शिल्पसमर्थाते पर इत्यर्थवारणाय सोचयेंपरिभाषया षप्रत्यये सप्त
मीस्येव ज्ञाप्यते ॥ तदंतविधिस्तु येनविधिरित्यनेन सिद्ध इति शब्देंदुशेखरे उक्तत्वात् ॥ किंच गतिरनंतरः णिनि इत्यादौ अगत्या
पूर्वपदाक्षिप्तोत्तरपदेन तदंतविध्यनापत्तिः ॥ सूत्रं तु अशब्दादाचारक्विपि णिनि छायां णिनौ च चरितार्थं ॥ तत्र लेखेति न च तेत्रं
12 तमनभिधानादिति ॥ एवं च घाजितु हृदयत्वे स इति क्वैमुध्युत्के सूसंगतमिति भावः ॥५॥ स्त्रीप्रत्यये चा ॥ नन्वेवं परमकारी
षगंधीपुत्र इत्यत्रेवातिकारीषगं[illegible]ध्यापुत्र इत्यत्रापि ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योरिति स्यादत आह ॥ स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेन ॥
उपसर्जने इति विषयसप्तमी ॥ यः स्त्रीप्रत्ययः स्त्रियं प्राधान्येनाह तत्र तदादिनियमो न यस्तु अप्राधान्येनाह तत्र तदादिनिय

मोऽस्येवेत्यर्थः॥परमकारीषगंधीपुत्र इत्यत्रैवेति इवशब्दोभिन्नक्रमः॥एवं प्रत्ययग्रहणपरिभाषास्वीकारे।अतिकारीषगंध्यापुत्र
इत्यत्रैवात्रापि न स्यादित्यर्थः॥मरुवदुद्रौ न रेणुजलमितिवत्।यथा तत्र न तथात्रापि नेतियावत्॥यद्वा परमकारीषगंधीपु
त्र इत्यादावप्यर्थे ष्यङः सूत्रेद्दिष्टत्वं तद्विधौ उपसर्जनेपि स्यादित्यर्थः॥आरब्धायां परिभाषायां तत्पुरुषग्रहणेन पूर्वपदाक्षेपात् ष्यङंत
पूर्वपदस्येत्यर्थोन्नेदोषः।न च धर्मादनिच् केवलादिति केवलग्रहणेन पूर्वपदस्याद्यस्य प्रथमावयवे रूढ्यनंगीकारेण दोषस्तद
वस्थ इति वाच्यं॥केवलग्रहणेन तस्य योगिकत्वबोधनेन उत्तरपदत्वे चेति निषेधेन तस्य पदत्वाभावेन चादोषात्॥आक्षेपे
पि न दोष इति स्त्रियाः पुंवदिति शेखरस्तु त्रिपदे बहुव्रीहौ चित्राजरद्गुरित्यत्र न दोष इत्यभिप्रायकः न द्वंद्वगर्भेपि दोषाभावाभि
प्रायक इति स्पष्टं तद्विदां॥वस्तुतः पुत्रपतिघटिततत्पुरुषस्यावयवद्वयात्मकत्वनियमो तयोः पदयोस्तत्पुरुषः तादृशयोरेव ष्य
ङंतपुत्रयोर्ग्रहणेनादोष इत्याहुः॥ननु अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययग्रहणे इत्यर्थो ग्रहणे पदानुवृत्त्याल्लभ्यते स चायुक्तः लक्ष्यभेदेन एक
त्रैव सूत्रे प्रवृत्त्यप्रवृत्त्योरिष्टत्वात् इत्यत आह॥विषये इति।तथा च तद्विषयके शास्त्रे सन्न॥तदविषयके तु तत्रैव स अस्येवेत्यर्थः त
त्फलितमाह॥ये: स्त्रीप्रत्यय इति॥प्राधान्येति॥इदं ष्यङ्विषये प्युक्तं।ङीबादिविषये तु स्वाश्रयद्वारकं बोध्यं॥तदादिनियमोऽस्ये
वेत्यर्थ इति॥आर्थिकार्थ इत्यर्थः॥ननु तदादिनियमघटितवाक्यस्य वैयर्थ्यं।तादृशलक्ष्याभावादिति चेन्न॥प्रतिलक्ष्यं लक्ष
णोपप्लवस्य सर्वत्र सत्त्वेपि विप्रतिषेधे परमित्यादिना तद्विषयकवाक्योपप्लवाभावबोधनमिवोपसर्जनविषये तदादिनिय
मोऽप्रवृत्तीत्यनेन तद्विषयकवाक्यस्येवाभावबोधनात्।प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया व्यावर्तकत्वमेव न तदादिपदोपस्थापक
त्वमिति पूर्वं त्रैव सिद्धांतितत्वात्॥कारीषगंध्यामतिक्रांतेति विनापीति पूर्वपदलोपे तस्याः पतिः कारीषगंधीपतिरित्य
त्रैतत्संभवान्नेत्याहुः॥नन्वेवं दृष्टामातृदृष्टागौरीयादौ ङ्याबंतत्वेन ततः स्त्रुप्रत्ययर्थङ्याब्ग्रहणस्यावश्यकत्वेन तत्प्र
सांख्यानपरभाष्यासंगतिः॥न स्त्रीलिंगविशिष्टपरिभाषावसरः॥ङ्याब्रहितत्वे दृष्टामातृ इत्यादेः समुदायस्येमा

तिपदिकत्वाभावात्‌ ॥ अनया हि प्रातिपदिकत्वत आप्यधर्माणां लिंगप्रत्ययरहिते दृष्टानां तत्समुदायार्थगतलिंगबोधकप्रत्ययतत्समुदाय
एतद्धितये रूपसंघाते अतिदेशः ॥ एवं च आमेहृष्टमालां देवदत्ते सादौ एकपदांतरितत्वेनैकांतरत्वापत्तिः ॥ न च प्रातिपदिकसाहचर्येण
दृष्टपगर्थोपस्थापकविभक्त्यंतानवयव॰कंङ्याबंतस्येव ग्रहणान्न दोषः ॥ प्रत्येकमपि पदत्वसत्त्वेन एकांतरत्वाभावाच्च ॥ उत्तरसं
ख्यायाः पूर्वसंख्याबाधकत्वात्‌ इति ङ्याप्प्रातिपदिकादिति सूत्रे रत्नकृतैर्निराकृतमिति वाच्यं ॥ अ सूर्यमिति प्रातिपदिकस्य दृष्टपग
र्थोपस्थापकविभक्त्यंतावयवकत्वेन साहचर्यस्य वक्तुमशक्यत्वात्‌ ॥ अंत्ये आम् पचसि पचसि देवदत्ते सादौ पचसि पचसीत्यस्य
प्रत्येकं पदत्वसत्त्वेपि समुदायपदत्वेन एकांतरत्वस्य सर्वस्य च हेरेति सूत्रे रत्ने एवोक्तत्वेन प्रकृते एकांतरत्वाद्दुर्वारत्वादिति चेत्‌ स
त्यं ॥ प्रत्येकं संख्यादेरुक्तत्वात्‌ भाष्यप्रामाण्याद्वा न विशिष्टास्कबुत्पत्तिरित्यदोषादित्याहुः ॥ ननु प्रत्ययग्रहणपरिभाषया इह नेप्रा
प्नोति अतिराजकुमारिः अतिसेनानीकुमारिरिति ॥ अस्त्रीप्रत्ययेनेत्येवं तत्‌ इति गोस्त्रियोरिति सूत्रस्थभाष्यासंगतिः ॥ तत्र स्त्रीप्र
त्ययस्योपसर्जनत्वात्‌ अतस्तत्परिहारमाह ॥ प्रत्यासत्त्याश्रयस्य स्त्रीप्रत्ययोत्तरत्वमादनेयं तदर्थप्रसक्तुपसर्जनत्वमेवैतत्परिभाषाप्रवृत्तौ
निमित्तं तेनातिराजकुमारिरित्यादौ राजकुमारीशब्दार्थस्यातिशब्दार्थं प्रत्युपसर्जनत्वेपि तदर्थं प्रत्यनुपसर्जनात्वात्‌ तदादिनियमा
भावेन ह्रस्वसिद्धिरिति ॥ गोस्त्रियोरिति सूत्रे केयटस्तु हल्ङ्याब्भ्यादिसूत्रस्थदीर्घग्रहणात्‌ क्वचिदुपसर्जनेपि तदादिनियमः ॥ अन्यथा
13 अतिखट्वः निष्कौशाम्बिरित्यादौ उपसर्जनत्वेनाङ्याबंतत्वात्‌ सुलोपो न भविष्यतीति किं दीर्घग्रहणेनेति भाष्यासंगतिं परिहृत
वान्‌ ॥ तदसंगतमेव ॥ तद्विषये ह्रस्वविधिना दीर्घग्रहणस्य चारितार्थ्यात्‌ ॥ अविष्ठास्कजातः अविष्ट इत्यत्र तद्धितलु
कि उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययलुकि प्रत्ययलक्षणेनातिव्याप्तिवारणार्थं तदावश्यकत्वादित्याहुः ॥ मूलं ॥ अत एव अत्र परिभाषायां
नशास्त्रीयमुपसर्जनत्वमसंभवात्‌ ॥ अत एवेति ॥ प्रत्यासत्तिविशेषोपसर्जनस्य स्त्रीकारादेवेत्यर्थः ॥ असंभवादिति ॥ अस्या

पसंस्त्रीई तस्य निरादिभिः समासे केवलस्त्रीप्रत्यये शास्त्रीयोपसर्जनत्वसंभवेपि पूर्वोक्तप्रत्यासत्तिविशिष्टस्य तस्यासंभव इ
तिभावः ॥ स्त्रीभ्यो ढक् इत्यस्य स्त्रीवाचकादित्यर्थेन पूर्वोक्तत्र्यस्ये ढकोप्रोस्याफलासंभवाच्च ॥ गोस्त्रियोरिति ह्रस्वेन इतभ्या
निमर इति ढक् सिद्धेश्च ॥ ननु स्त्रीप्रत्ययान्तस्त्रीप्रत्ययेति । ननु किमस्य फलं । न च परमश्चासौ शार्ङ्गरवी च परमशार्ङ्गरवीस
मज्जिअस्यादिर्निर्देश इत्याद्युदात्तत्वाभावः फलमिति वाच्यं ॥ परसम्भ सति शिष्टत्वेन च समासस्वरस्यैव प्रवृत्तेरिति चेन्न ॥ पर
मशार्ङ्गरवीप्रियस्ते आद्युदात्तत्वाभावार्थे तत्सत्वात् ॥ अनुदात्तंपदमिकवर्जमित्यनेन एकवाक्यतया ङीषादिः स्वरस्य एकपदे एव प्रवृत्तिरिति किं तु अंग संज्ञा
सूत्रे प्रत्ययग्रहणपरिभाषाप्रयोजनं स्वरे दैवदत्तो गार्ग्य इति भाष्येणाप्युक्तमेवेति स्पष्टं तद्धि दं ॥ भत्स्या परमगत्तिरित्यत्र कर्तृकरणेति समासा
भावोपि फलं बोध्यं ॥ ध्वनितमिति ॥ समासग्रहणस्य नियमार्थत्वकथनेनाऽस्त्रीप्रत्ययग्रहणेपि एतत्प्रवृत्तौ तु राजकुमारीत्यादिसमुदायस्य प्राति
पदिकत्वार्थं समासग्रहणस्यावश्यकत्वेन तत्कथना संगतिः ॥ लिंगविशिष्टपरिभाषयापि न निस्तारः ॥ ङीप्रहिते राजकुमारे इत्यादौ तदभावात् ॥
न चांतरंगानपीति न्यायेन हल्ङ्यादिलोपो प्राप्त्या लुगर्थं प्रवृत्तायाः संज्ञायाः एकदेशविकृतन्यायेन विभक्तिलुक्यपि सत्त्वलभ्यत्वात् समास
ग्रहणमावश्यकं ॥ मुख्ये कार्यकाले तदभावात् ॥ ननु व्यवस्थितपक्षद्वयमध्ये एकतरपक्षेण लक्ष्यसिद्धौ पक्षांतरेण दोषदानमनुचितं ध्वनि
तं चेदं प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे भाष्ये । न च भिक्षा भिक्षा भिक्षा आम् अण् इत्यादौ एकशेषानापरसरूपसूत्रस्थभाष्यात् दोषः ॥ अन्यथा अन
यासमुदायस्याकृदंतत्वात् ॥ अप्रत्यय इति निषेधेनाभोप्राप्त्या तदसंगतिरिति वाच्यं ॥ समुदायस्य प्रत्ययांतत्वेपि अनयैव स्वाधिकारस्थं
अप्रत्ययमादाय कृदंतत्वेन प्रातिपदिकत्वसिद्धेः ॥ न च दाक्षीदिह्यूर इत्यादौ तदभावार्थं कृत्तद्धितेत्यत्रापि अप्रत्ययग्रहणसं
बंधावश्यकत्वं । पातेः डिवंतात्सत्पूर्वे चनेपोर इत्यादौ धातुत्वेन प्राप्तं लुग्वारणाय च दूरत्यादिनिर्देशे एकादेशापहृते लुगभावबोध
नेनादोषादिति चेन्न ॥ व्यवस्थितपक्षद्वयमध्ये एकतरपक्षेण लक्ष्यासिद्धौ पक्षांतरेपि दोषदानमुचितमित्यर्थस्यार्थवत्सूत्रेभाष्ये
ध्वनितत्वात् ॥ स्पष्टं चेदं नङिसंबुद्ध्योरिति सूत्रे शेखरे । किंच लुक आनुपत्तिरेवान्वाख्यायत इति सर्वदाऽप्रत्ययांतत्वेन लुगर्थमपिप्रा
तिपदिकसंज्ञाऽप्रवृत्तेरित्याहुः ॥ अत्रेदं वदंति ॥ किं अस्याः परिभाषायाः प्रयोजनं न तावत् श्वउः संप्रसारणमित्यत्र प्रवृत्तिः ॥ अनुपसर्ज

दंयस्मात्तिपदिकमिर्येनतत्र ह्रस्वसिद्धेः॥नचातिगोबष्कयणीअतिगोव्याघ्रीत्यादौपरिभाषारंभेअनिष्ठ ह्रोह्रस्वःतदंतविधित्र्यस्वीकारेआ
पद्येतेति-चेन्न॥अवयवेसमुदायरूपारोपादर्धंचसापिप्पलीचेतिकर्मधारयेणसिध्या एकदेशिसमासः प्रत्याख्यातोभाष्येतदेकवाक्यतया
उसिध्यांतेपिउक्तलक्ष्येपुदर्शितरीत्याह्रस्वस्येष्टत्वानुमानात्॥अन्यथाअर्धखट्वेत्यादौआरंभेह्रस्वोनप्रवर्ततेप्रत्याख्यानेतुप्राप्नोतीति
तदसंगतिःस्पष्टैव॥नचशब्दार्थयोःकृत्लाभेदायअर्धपिप्पल्यादौसूत्र...रमतवच्छब्दशक्तिस्वाभाव्याद्विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन
पूर्वपदार्थप्राधान्यांगीकारेणभाष्यकृन्मतेपिह्रस्वोनेष्टइतिवाच्यं॥अर्धंचसापिप्पलीचेतिभाष्योक्त्याउत्तरपदार्थविशेष्यत्वस्यैवलाभा
त्॥वैपरीत्यांगीकारेपिप्पल्यर्धःपूर्वनिपातापत्तेः॥परवल्लिंगेतिसूत्रतत्पुरुषग्रहणस्यप्रत्याख्यानेनअर्धपिप्पलीत्यादेर्नपुंसकत्वाप
त्त्याह्रस्वाभ्योपत्तेश्च॥नचैवमपिपिप्पल्यर्धमितिषष्ठीसमासनिवृत्त्यर्थंसूत्रसार्थक्येनप्रत्याख्यानमेकदेशिनः॥अतएवएकदेशिस
मासेनमुक्तेषष्ठीसमासोनभवतीतिद्वितीयतृतीयेतिसूत्रेभाष्येउक्तमितिवाच्यं॥इष्यतेषष्ठीसमासःअपूपार्धंमयाभक्षितंग्रा
मार्धंमयालब्धं एवंपिप्पल्यर्धमितिभवितव्यंइतिपरवल्लिंगेतिसूत्रस्थभाष्येणद्वितीयेतिसूत्रभाष्यस्यैवदेशयुक्तित्वात्॥एतेनह्र
स्वसूत्रेतदंतविधित्र्यस्वीकारेअतिबहुश्रेयसीअतिकुक्कुटमयूरीत्यादौह्रस्वापत्तिरित्यपास्तं॥ईयसोबहुव्रीहेर्नेतिवचनाभ्यां
तन्निषेधाच्च॥नचतत्पुरुषनिमित्तकप्रातिपदिकत्वप्रयुक्तह्रस्वबाधेमानाभावः॥तदुक्तंबाध्यताधितनिमित्तादर्शितद्वाश्रयेण
विकल्पेनबाधितुंनशक्यतइतिसूत्रारंभइतिवाच्यं॥शास्त्रभेदेनतथाश्रयणेपिशास्त्रैक्येतथाश्रयणेमानाभावात्॥अत
एवसौकान्मुक्तिरित्यत्रेअंतनिमित्तकलुकन॥अन्यथासमासप्रयुक्तप्रातिपदिकावयवस्थपःपंचम्यास्तोकादिभ्यइत्येनेनबाधेपि
इअंतप्रयुक्तप्रातिपदिकावयवस्थपोलुक्स्यात्तदसंगतिः॥एतेनयंप्रतिस्त्रीप्रत्ययस्यानुपसर्जनत्वंतद्घटितसमुदायस्यस्त्री
14 प्रत्ययांतत्वेसंपादनीयेतदादिनियमोनेत्यर्थादतिकुक्कुटमयूरीत्यत्रकुक्कुटपदार्थंप्रतिमयूरीपदार्थस्यानुपसर्जनत्वात्कुक्कु
टमयूरीशब्दस्यस्त्रीप्रत्ययांतत्वंसूपपादइतिगोस्त्रियोरित्यत्रतदंतविधित्र्यंविनैवनिर्वाहइत्यपास्तं॥अर्धखट्वेत्यादौ...दे
रनिर्वाहाच्च॥परमकारीषगंध्याशब्देबहुव्रीहावपिसंप्रसारणापत्तेश्च॥गोस्त्रियोरितिसूत्रस्थअतिराजकुमारीत्यादौअन

नस्येष्टत्वेनैवतत्रनिर्वाहात्॥उपसर्जनत्वं चलौकिकमेव॥नचोत्तरपदार्थप्रधानुपसर्जनस्य ष्यङंतपूर्वपदस्येसर्वापत्तिरितिवाच्यं॥तादृशस्य
काप्यसंभवात्॥नचपतिरियंकारीषगंध्या।कारीषगंध्यापतिरित्यादौतत्संभवेनषष्ठीसमासे सर्वेष्वेवतदप्रवृत्त्यापत्तिरितिवाच्यं॥परव
ल्लिंगेतिसूत्रस्थेनद्वंद्वैकदेशिनोरितिन्यासेनतत्पुरुषग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्येणचसमानलिंगत्वेएवोपमितेसमासप्रवृत्त्यापुल्लिंग
पतिशब्देनतादृशसमासस्यैवासाधुत्वात्॥अन्यथापूर्वपदार्थप्रधानस्यभाष्याद्धिरित्यादौदृश्यमानस्यपरवल्लिंगतासिध्यर्थंतत्पुरुषग्रह
णस्यावश्यकत्वेनतदसंगतिः॥स्त्रीलिंगेनसमासेचास्तिसंभवस्तथापितस्याकृतिगणत्वेनप्राप्तादित्वकल्पनेमानाभावः॥तस्मात्ष्य
ङःएवविशेषणेअनुपसर्जनस्येतितच्चपूर्वपदार्थनिरूपितमेव।नचानुपसर्जनोयःष्यङ् स्यस्माद्विहितस्तदादितदंतस्यपूर्वपदस्ये
सर्वेपरमकारीषगंधीपुत्रइत्यस्यासिद्धिरितिवाच्यं॥अनुपसर्जनेतिविशेषणसामर्थ्येनतदादिविधेरप्रवृत्त्याअदोषात्॥ननुअति
कारीषगंध्याशब्देविनापीतिपूर्वपदलोपेआगताअजगंध्यायस्यासाआजगंध्याइत्यादौप्रादिभ्यइतिधातुजलोपेएकादेशोकारीष
गंध्येवमनुष्यःकारीषगंध्याइत्यादौसंज्ञायांविहितस्यकनोलुम्मनुष्यइतिलुपिवाएतैःपतिशब्देनसमासेसंप्रसारणानापत्तिः॥ष्य
ङःउपसर्जनत्वादितिचेन्न॥आतोनापइतिवार्तिकैकवाक्यतयाआबंतात्क्विबभाववत्विनापीतिपूर्वपदलोपेप्रादिभ्योधा
तुजइतिलोपपूर्वकएकादेशोवाउपसर्जनविषयलक्ष्याणांअनुपसर्जनादितिसूत्रभाष्येणाभावबोधनात्॥अन्यथाऐंद्रमतिक्रां
ताविनापीतिलोपेआगतमैंद्रमस्यामिसत्रप्राग्धातुजलोपपूर्वकएकादेशोअनुपसर्जनादिसूत्रस्यचारितार्थ्येनतदसंगतिः।अंसे
संज्ञायेदृढतरमानाभावेनकनोलुपोदुर्लभत्वात्॥किंचष्यङ्अनुपसर्जनस्येसस्यविशेषणेतच्चपूर्वपदस्येतिष्यङ्यस्माद्विहि
तस्तदादितदंतंयदनुपसर्जनंतदंतस्येत्यर्थपाभिसर्वेनसकलेष्टसिद्धेः॥नापिगोस्त्रियोरितिसूत्रेतत्सत्तिप्रयोजनं।गोस्त्रियोरित्यत्र
उपसर्जनत्वस्यशास्त्रीयस्यांगीकारात्॥ अतिराजकुमारिरियंराजकुमारीयस्यशास्त्रीयोपसर्जनत्वेपिस्त्रीप्रत्ययांतत्व
विरहेणकुमारीत्यस्यतदंतत्वेपिशास्त्रीयोपसर्जनत्वविरहेणह्रस्वाप्राप्त्यापत्तेःदंतविधित्रयेणस्त्रीप्रत्ययांतंयदुपसर्जनंत

पः॥ विशेषणानामनुल्लेकस्याभानपिकारकार्थे इत्ते: शास्त्रसिद्धत्वात्। तत्संबंधेनैव साध्यत्वबोधे धातुना समासो दुर्वारः॥ न चातिङ्गितिनि
षेधस्यायेसंभाव्यमानत्वात् उपसंज्ञानिष्पन्नान्यायावतरेऽन्न दोष इति वाच्यं॥ कस्याचित्तिङ् प्रकृतत्वं तरं उपसर्गयोगविवक्षायांनिषे
धस्य चरितार्थ्येन तन्न्यायविषयाभावात्॥ एवं चारितार्थ्येतिङ् पदेन तिङ्न्तानिनोपिग्रहणात् इति केषांचिज्जल्पनमप्रमाणं बोध्यं॥
अथ लकारस्यायं भावेपि शतृत्वानसाधनमात्रार्थकत्वं इति चेत्तिङ्न्येतत्तुल्यं कर्मत्वं॥ तथा भाष्यउपसर्गसंबंधादुपक्रमे एव विशिष्टक्रि
याबाचकत्वमिति तदर्थः॥ क्रमेणिलकाराः सिद्धिं [illegible] परिहरति॥ उपसर्गेष्वोयेति॥ यत्तु उपसर्गेष्वो साथांतरभावेण धातोरर्थे तौ उपसर्गाप्र
योगे हेतुभावः तदर्थे इति मतः प्रयोगे एव तदर्थप्रतीतिनियमात्॥ अन्यथा टाबाद्यभावेपि खट्वादितः स्त्रीत्वादिप्रत्ययप्रसंगादिति तन्न॥
परिनिष्ठितप्रयोगश्रवणानंतरं श्रोतृणामर्थबोधे त्वदुक्तनियमसत्त्वेपि प्रयोगसाधनकाले प्रक्रियाज्ञानवतां कल्पिततदर्थप्रतीतौ
त्वदुक्तनियमे मानाभावात्॥ अत एव ङ्याप्प्रातिपदिकादिति सूत्रे भाष्ये यस्त्रियां प्रातिपदिकं वर्तते तस्मात् टाबादयो भवंतीति कस्मिन्न
र्थे स्वार्थे इत्युक्तं संगच्छते॥ अन्यथा टापः प्राक् स्त्रीत्वाप्रतीत्या तदसंगतिः॥ तदेतदाह॥ पश्चात्प्रोक्त बोधाय ध्योतकोपसर्गसंबंध इति॥
सर्ग एवं चांतरंगेतरार्थकोपनिमित्तेः कृ[illegible]ङिति॥ ननूपसर्गार्थस्य पूर्वयोगेपि उपसर्गशब्दसंबंधस्य साधनबोधकप्रत्ययसंबंधोत्तरका
लिकत्वात् स्फुटः द्वित्वनिमित्तापेक्षया अनंतरोपस्थितउपसर्गशब्दनिमित्तकस्य स्पदुर्बोरत्वेन कथमंतरंगत्वं स्फुटः॥ ते स्वरत्वयोग्यस्य कृ
15 मरस्यर्थे तु यदुपसर्गनिमित्तकं कार्यमिति त्वदीयप्रयासवैयर्थ्यमिति चेन्न॥ द्विःप्रयोगे [illegible] चापि द्विर्वचनेनेन दोषः संपरिष्क्यामिति ने
षा पंचमी कात्तर्हि तृ[illegible]तीया संपरिष्क्या भुपस्टस्येति॥ अव्यवहितश्चाप्युपस्कृष्टो भवतीसि [illegible] वसमाधानात्॥ न चोपसर्गांतरेण
व्यवहितस्यापि स्कृट्प्रसंग इति चेत्सम्भिधाने इष्टापत्तेः॥ नैर्विशाद्वसादौ नेः परत्वयो +भाष्येणे+ ग्याद्वित्वे इत्यर्थः॥ स्पष्टं चेयादौ
संपूर्वत्वयोग्यात् ऋच्चेरित्यादिक्रमेणार्थ इति स्पष्टं तिङः तत्प्रकरणे इत्रो स्वरे॥ तद्योग्यत्वं च भावितस्वरत्वसंभावनाविषयत्वमेवेति नोति
प्रसंगः॥

तस्यां तरंगत्वात् अनयात्त्रैव बाधकं स्यनान्न दोष इत्तिचेन्न॥ जश्त्व दृष्ट्या असिद्धत्व बाधे जरश्च इत्यास्त्र बाधपर्यवसानेन छुत्वैक वाक्यतापन्न
स्यैव बाधोचित्यादिति विभावयंतु॥ अंतरंग त्वाश्रत्वे इति॥ ननु वाचिक इत्यादो इको देश पर्यंतं लत्त्त्वे सपादसप्ताध्यायीस्थ कार्यप्रवृत्तियोग्यतायां
पूर्वं कुत्वाप्रवृत्तिवत् णिलोपात् पूर्वं लत्वप्राप्त्यभावात् असंगतमिदमिति चेन्न॥ त्रिपाद्यां अंतरंगपरिभाषाप्रवृत्त्यालत्वे कर्तव्ये णिलोपस्ये
वासिद्धत्वेन पूर्वाभावेन परासिद्धत्वाप्रवृत्त्या न्यायबीजासद्भावेन तन्न्यायाप्रवृत्ते रित्याहुः॥ तद्वेयर्थ्यं स्पष्टमेवेति॥ ननु प्लायत इत्यादो सवर्ण
दीर्घे तते लत्वस्यैव बहिरंगत्वात् आवश्यकं वचनं॥ न च निर्दुरोरिति वक्तव्ये उपसर्ग ग्रहण सामर्थ्येन पूर्वमेव लत्वप्रवृत्त्या न दोष इति वाच्यं॥
पल्ययत इत्यर्थं तस्यावश्यकत्वात्॥ न च परेभ्यः पंकियो रित्यनंतरं निर्दुरोश्चायतावित्यपि पाठेन निर्वाहः॥ विकल्पानुवृत्त्यापत्तेः॥ अर्थमा
त्रिकं संज्ञात्राषं परिहाय पदत्रयकरणे गौरवाच्च॥ निर्गतमयनं निरयनमित्यादो अतिप्रसंगाच्च॥ निर्दुरू संबंधी स्यर्थस्त्वकेत्रावहः॥ उच्यते॥
नात्र लत्व ग्रहणस्य सर्वथा वैयर्थ्यं ग्रंथकृतो भिधित्सितं॥ किंतु निगाल्यत इत्यादौ लत्वार्थं तस्य दोष इति वचनमेवारब्धं रस्कृत्या स्थानिवत्त्व
म स्थभाष्यविरोध एवाभिधित्सितः॥ लत्व ग्रहणस्यान्यत्र चारितार्थ्ये पि सविरोधः दुष्परिहर एवेत्याहुः॥ ० समानकालप्राप्तिकं बहिरंगमे
सिद्धमिसंज्ञो प्रमाणमाह॥ अत एव ओमाङोश्चेत्याङ्ग्रहणं चरितार्थमिति॥ परमपि सवर्णदीर्घमिति॥ गुणस्य निमित्तात् पूर्वं प्रवृत्तिः स्यादिति
असंगतमिदमित्यपि तिचेन्न॥ शाब्दांतरभानुवत् इत्येनेनानित्यत्वात्॥ एहीत्यनुकरणस्येति॥ एवं पदसंस्कारपक्षेपि सूत्रसार्थक्यं संभावनी
यं॥ तथा भाष्यप्रामाण्येन पदसंस्कारपक्षस्याप्यनाश्रयणं बोध्यं॥ तत्संबंधोत्तरं निश्चितक्रियाबोधेनेति॥ ननु साधनसंबंधोत्तरं क्रिया
बोधकत्वं तत्वे च धातुत्वं। धातुत्वे च तत्संबंध इत्यन्योन्याश्रय इति चेन्न॥ धातोः साधनयोगस्य भाविनः प्रक्रमात्प्रथा॥ धातुत्वं कर्मभाव
श्च तथान्यदपि दृश्यतामिति हरिणैव समाधानकरणात्॥ यथाभाविसाधन० संबंधाश्रयेण क्रियावाचित्वं॥ यथा वा भाविकर्मत्वमाश्रित्य
उपक्रमे एव संबंधसाध्यत्वा दिसांसाध्यत्वेन मतीलां निरोपमीभूतनर्पं उपसर्गो योज्यते ति स्वर्षः॥ अभिनिर्वृत्तस्य साध्यत्वेन ज्ञातस्य॥ चिरे

मतोपसंख्यानार्मतः इत्यत्र मादुपधायाश्चेति वत्वाभावार्थं नामतेः प्रतिषेधः ॥ ऊर्तिः श्लोतीति रित्यत्र रदाभ्यामिति निष्ठायोदीर्घादिति नत्वार्थं रश्रुतिनि
मित्तात्प्रतिषेधः ॥ दौकुल्यमित्यादौ इदुदुपधस्येति षत्वार्थं रश्रुतिभूतानां षत्वं वक्तव्यं ॥ उपर्करीयतीत्यत्र विसर्जनीयाभावार्थं चप्रयास
इति चेन्न ॥ नैपादिकेंतरंगे दीर्घप्लुतादेशाविधेरसिद्धत्वकल्पनेन गोरत्वाभावात् ॥ तेनप्रोक्षिरित्यत्र उदुपधत्वसंनियोगेन विधीयमा
नं अनुपसर्गात्फुल्लेति लत्वं सिध्यति ॥ नवासंज्ञाभूतेन्नेमनूत्राद्यादिजिनान्नेमनि रित्यत्र वाधिरसिद्धेति णत्वसूत्रस्थभाष्यविरोधः ॥ ना
पिबहुवचनेहाणीत्यत्र णत्वार्थं असूर्यस्येत्यत्रासूर्यग्रहणं कवर्गाभावबधंतेरुपलक्षणकेशः ॥ अतएव वर्णैकदेशो वर्णग्रहणेन गृह्यतइ
ति कस्येमात्तृणामि ॥ त्यादौ छंदस्यदर्शग्रहादिति सूत्रे ऋतः छंदस्यवग्रहादिति योगविभागेन णत्वं साधितं प्रसाहारान्हिके अष्टमे चेष्टा
ष्ये ॥ अन्यथा पूर्वेनामीति दीर्घे तदसंगतिः ॥ केचित्तु तपरत्वस्याविवक्षयादोषनिराकृतिमाहुः ॥ अतएव चूर्णधातोः दीर्घपाठः प्रक्रिया
शेखरः लाघवार्थ इति संगच्छते ॥ अन्यथा चूराइत्यादौ [illegible] विद्वनोरित्यालेदीर्घश्रवणार्थं तदावश्यकत्वेनासंगतिः स्पष्टैव ॥ एवं सर्पिरुष्ट धनुरु
ष्ट इत्यत्र प्लुतस्यासिद्धत्वाश्रस्यात्तादाविति षत्वं च सिध्यति ॥ विसर्जनीयोनुत्तरपदे इत्येतदपेक्षया मदुक्तमेव युक्तं ॥ यशः समूह इत्यादौ
[illegible] निषेधाप्रवृत्त्यर्थं अनुत्तरपदे इत्यस्य तद्धाविभावितयोत्तरपदनिमित्तकस्यनेत्यर्थो वाच्यः तथाच दास्याः पुत्र इत्यत्रापि
16 निषेधापत्तिः ॥ अकुक्षुकि उत्तरपदस्य निमित्तस्य निमित्तत्वेन परंपरयानार्कुटादिवद्रेफस्यापि तन्निमित्तत्वात् ॥ किंच नार्कुत्वारिरित्यत्रैननिषे
धार्थं उत्तरपदशाब्दस्यरूपरत्वावश्यकत्वेन यशःस्कूइत्यादौ विसर्जनीयानापत्तौ रोःरूपीस्सस्य विधायकत्वापत्त्या चतुष्कित्यादौ विसर्गा
पत्तेः ॥ उपर्करीयतीत्यत्र अंतरंगत्वं विसर्गस्य न संभवतीति न दोषः ॥ स्पष्टा चेयमादिकृत्प्राच्छेतीत्यत्र शेखरे ॥ नन्वेवं लीढ इत्यादौ ढोढेलोप
इत्येतदारंभात् ष्टुत्वशास्त्रीकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धमिति सस्य बाधेन ष्टुत्वस्यसिद्धत्वबोधनेवत् गुडलिड्ढौकतेरित्यादौ ढोढेलोप
इ[illegible]तिशास्त्रैकवाक्यतापन्नपूर्वत्रेत्यस्य बाधेन जश्त्वद्दष्टो लोपस्यसिद्धत्वापत्त्या पूर्वं जश्त्वाप्रवृत्तौ लोपापत्तिः ॥ ममतुएकपदाश्रि

शास्त्रद्वयं जानाति एवमेवतत्त्[illegible]न्निरूपितं तत्तन्निष्ठं अंतरंगत्वं बहिरंगत्वं च जानात्येव॥ यथा चैत्रमैत्रयोः अंधयोः अत एव परस्परमजानतोः अ
न्यश्चक्षुष्मान् देवदत्तः यथा चैत्रमैत्रौ जानाति तथा तत्तन्निरूपितं तत्तन्निष्ठं उत्कृष्टत्वनिकृष्टत्वमपि जानात्येव तद्वत्॥ तथा चासंगतमि
दमिति चेत् उच्यते॥ पूर्वत्रेति विषयसप्तमी तथा च पूर्वशास्त्रविषयज्ञानकाले परमसिद्धं न परशास्त्रविषयज्ञानस्य प्रतिबंधइत्यर्थः॥
एवं चैषा अंतरंगपरिभाषा यदा त्रिपादीस्थे अंतरंग[illegible]त्वाय पूर्वशास्त्रं दिदृक्षति तदा त्रिपादीस्थशास्त्रविषयकज्ञानं विनश्यतीति अंत
रंगत्वबहिरंगत्वज्ञानासंभव इत्याशयात्॥ वक्तुमशक्यमिति॥ न च यदुपसर्गनिमित्तं कार्यमिति ग्रंथस्वारस्येनानया कार्यासिद्धत्वं पू
र्वत्रेत्यनेन तु शास्त्रासिद्धत्वमिति कथमेतदिति वाच्यं॥ अनयापि शास्त्रासिद्धत्वस्यैव बोधनात्॥ अत एव फेल्लिः दोषुस्यमित्यादौ अन
यावधेरसिद्धत्वात्सत्वल्लत्वे कृते रदाभ्यामिति सूत्रेण दुदुपधस्येति च सूत्रेण षत्वे॥ अत एव नाजानंतर्ये परिभाषायां तु ग्रग्रहणस्य ज्ञा
पकता संगच्छते॥ अन्यथा देवदत्तहंतृहत[illegible]न्यायेन तदसंगतिः॥ एवं अंतरंग बलीयइत्यस्य प्रसारणानं च संगच्छते॥ अन्यथा निरधिष्ठा
नारोपासंभवेन समानकालप्राप्तिके असिद्धत्वासंभवेन तदसंगतिः॥ यदुपसर्गमित्यादिग्रंथस्तु फलितार्थमादाय॥ अत एवांतरंग
शास्त्रत्वमस्यां लिंगमिति पूर्वग्रंथः संगच्छते॥ विनिगमनाविरहादिति॥ पूर्वत्रेत्यस्याधिकारत्वेन अंतरंगे सस्याः परिभाषात्वेनोभयोर्वि
सर्गविधिस्थत्वेपि विप्रतिषेधसूत्रे अष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वस्यैवाश्रयणेनांतरंगपरिभाषायाः पूर्वत्रेत्यनेनैव परत्वाद्बाधसंभवादिति
चिंत्यमेतत्॥ उचित इति॥ न चैत्यपि लघुपूर्वादिति सूत्रप्रदीपादिशापूर्वग्रहणस्य अव्यवहिते एव प्रवृत्त्या वेदं कृत्वा वेदिं करोतीत्यनेन वेदक
रणाव्यवहितोत्तरकालिकवेदिकरणस्य बाधे क्षुत्वा आचमेदिति स्मृत्या मध्ये आचमने प्रसक्तश्रुतेरपि बाधो दृष्ट इति वाच्यं॥ तस्मिन्नि
ति निर्दिष्टे इति सूत्रे निर्दिष्टग्रहणेन पूर्वशब्दस्याव्यवहितेपि शत्यामध्ये आचमनेपि दोषाभावात्॥ अत एव भोजनोत्तरं घटिकाचतुष्ट
यानंतरं गमनेपुष्कलजतीति प्रयोग उपपद्यत इति दिक्॥ वचनमेवारब्धमिति॥ विसर्जनीयोनुत्तरपद इति वचनमित्यर्थः॥ ननु [illegible]न्

पिबैयर्थ्यं॥ तत्रकुरूधातोस्तन्नग्रहणंअप्रसिध्दत्वादितिस्पष्टमाकरे॥ अतएवबस्तेतीत्योरितिसूत्रेसानुबंधकषणग्रहणंसार्थकं॥ अन्यथास्तस्तपि
षट्हृद्रस्वत्रायादेशादेरसिध्दत्वेनसिध्देतद्वैयर्थ्यं॥ अतएवअभ्यासाज्जिन्निप्रतिषेधइति [illegible] वार्तिकंकृतोक्तं॥ अन्यथारिर्यंतुरित्यादोअं
तरंगेदीर्घेबहिरंगयणादेशस्यासिध्दत्वेनसिध्देतद्वैयर्थ्यं॥ अतएवमिदचोंत्यादितिसूत्रेनुमोऽभक्तत्वेप्रातिपदिकांतेतिसूत्रेनुमोग्रहणंकर्तव्यं
मित्युक्तंभाष्ये॥ अन्यथापूर्वोक्तत्वेपिअंतरंगेणत्वेनुमोऽसिध्दत्वेनप्रातिपदिकांतइत्य स्याप्राप्त्यातदसंगतिः॥ नपदांतसूत्रेभाष्येपिवेतस्वानि
सत्रदिलोपे रुत्वमाशंक्यपदेअंतइत्यर्थेननपदांतसूत्राप्राप्त्यास्थानिवत्वान्नेत्युक्तं॥ मयउञोवोवेतिसूत्रेचइकोयणचीत्युत्तरंपाठे
किम्वावपनंमहदित्यत्रमोनुस्वारःप्राप्नोतित्रिपाद्यांपाठेचवत्वस्यासिध्दत्वान्नेत्युक्तंभाष्ये॥ अन्यथापदत्वयनिमित्तत्वेनांतरंगपरिभा
षयैवतदप्राप्त्याभाष्यासंगतिः॥ लण्सूत्रेभाष्येचपरेणणकारेणअण्ग्रहणेकर्त्रर्थमित्यादोयणादेशस्यरपरत्वेद्वयोःरेफयोःप्रव
णंप्रसज्येतेत्याशंक्यहलोयमामित्यस्यवैकल्पिकत्वे पिरोरीतिलोपेन निवार्यएवंतर्हिमातृणामित्यत्ररपरत्वंप्राप्नोतीत्युक्तं
भाष्ये॥ कृतेअसिध्दत्वाभावेचकर्त्रर्थमित्यत्रांतरंगेरोरीतिकर्तव्येबहिरंग स्ययणादेशस्यासिध्दत्वेनकर्त्रर्थमित्यत्रेवदोषसंभ
वेनतावत्सर्थंतमनुधावेनस्यासंगत्यापत्तिः॥ अतएवोदस्थास्तंभोरितिसूत्रेउत्पूर्वात्स्कंदेरोगेउपसंख्यानंउ स्कंदोरोगइत्युक्तं॥
अन्यथाचर्त्वस्यासिध्दत्वात्चत्वोनापत्त्यातदसंगतिः॥ फलानिचकल्पतेचलीक्लृप्यतेइत्यादोगुणरीगादेर्नासिध्दत्वं॥ अदसुय
ङित्यादोमुत्वेअधादेशस्यनासिध्दत्वं॥ अष्टनराष्ट्रेतुपूर्वोक्तरीत्यावरत्राष्ट्रस्लोतुप्राप्त्यामनुरोधेनेत्याशयइत्यन्यत्रविस्तरः॥ पूर्वस्य
17 तन्निरूपितब हिरंगत्वाभावादिति॥ ननुइहसिध्दमितिपूर्वत्रासिध्दमितिसूत्रभाष्यरीत्याविसर्गप्रतिषेधेत्रासत्वेनत्वध्य
पेक्षयास्वस्मिन्नंतरंगत्वेज्ञानस्यस्वापेक्षयातस्मिन्नबहिरंगत्वज्ञानस्यचसत्वेनासंगतमेतत्॥ किंचकार्यकालेपरिभाषायथो

ङ्यादिलोपस्य एकादेशादेशात्तो बहिरंगत्वात्॥ पंचमीसमासेन हल्ङ्यादिलोपाप्राप्तेश्च॥ न च मनसेच्छतीत्यत्र एकादेशस्य पूर्वांतत्वेन
सुब्धात्परादिवद्भावेनधात्ववयवत्वात्सुपोधात्विति लुगापत्तिरितिवाच्यं॥ राजपुरुषावित्यत्र पुरुषशब्दनिष्ठप्रातिपदिकत्वमादाय लु
गापत्तिवारणार्थं चुटू इति निर्देशेन एकादेशः॥ निष्पन्ने एव तस्य वृत्तिस्वीकारावश्यकत्वेनादोषात्॥ न च ज्ञानाय ज्ञानार्थे ज्ञानेभ्यश्
सादेन पुंसकस्य ह्रस्वाभावार्थं सा॥ अंतरंगत्वाद्धस्वे लक्ष्ये लक्षणन्यायेन तदप्रवृत्तेः॥ एवमेवातिरवट्वायेत्यत्र गोस्त्रियोरिति ह्रस्वाभावो
पि॥ अत्रोच्यते॥ जाग्रट इत्यादौ तस्य निमित्तकसंप्रसारणे यङ्लुक्निमित्तकरुगापत्तिवारणार्थं॥ अनूनेवदित्यत्र चङ्निमित्तकद्वित्वे
णिनिमित्तकटिलोपाभावार्थं॥ ईखवधातोः कूटधातोश्च [illegible] णिचि चङि उपधाह्रस्वो द्वित्वात्प्रबलः इति ह्रस्वे द्वित्वात्पूर्वं लघूपधगुण
भावार्थं॥ अचीकृतदित्यत्र चङ्परे [illegible] णिनिमित्तकऋ आदेशो लघूपधगुणाभावार्थं॥ आध्यात्किशस्यत्र निष्ठा च अजनादिति अनादि
तिप्रतिषेधाप्रवृत्त्यर्थं॥ कन्यानूपेत्यत्रैकादेशस्यांतवत्त्वात् ततः स्वरितत्वमादाय अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्याप्रवृत्त्यर्थं॥ हर्कपपदकवाधा
तोः वनधातोश्च क्विपि शासि णिचि च आलोधातोरिति टेरिति च सूत्राभ्यां आल्लोपटिलोपयोः कृतयोः घ्वोरिति ऊठभावार्थं तस्याव
श्यकत्वादिति दिक्॥ ननु ङमो ह्रस्वादित्यादौ कार्यकाले तस्मादित्यादेराकर्षणवत् अस्या अपि आकर्षणं कार्यकाले दुर्वारमित्यत आह॥ नचे
ति॥ परस्यासिद्धत्वादंतरंगाभावेनेति॥ ननु पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन न पूर्वत्र कर्तव्ये असिद्धत्वेपि तत्र कृते असिद्धत्वे मानाभावादिति रलशेखर
स्वयमेवोक्तेः कथमेतदिति चेन्न॥ तद्धहृत्तोः करपयोश्चोरदेवतयोः स्कुट्तलोपश्चेति सूत्रेण तकारदकारलोपः करपयोश्च सुट् विधाने
न नभकुर्छुरामित्यत्र कुग्रहणे न च कर्तव्ये इ[illegible]साराभावस्य पूर्वत्रेत्यस्य विषयसप्तमीत्वस्य कल्पनात्॥ अन्यथा तद्ध[illegible] हृत्तोः सादेश
विधाने न अंतरंगपरिभाषया रुत्वाभावे सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्यात्॥ एवं कुर्यादित्यादौ जाते तादेशस्य दीर्घे कर्तव्ये असिद्धत्वेन सिद्धे तस्या

भाष्योपपत्तोएतद्भाष्याद्दृहश्चेसूत्रे छंदसीयस्यासंबंधकृत्यनकूरोरिष्येवनव्यानां ॥ नच छंदसि सहिवहोरितिवक्ष्यमाणयोगविभागात्तद
नुवृत्तिरितिवाच्यं ॥ कव्यपुरीषेसू त्रे सहेरप्प्रवृत्यापत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ अथ किमस्याः फलं ॥ ननु च पचावेदमिसूत्रे एतऐ
इत्येत्वाभावः फलं ॥ न च इतऐ इतिन्यासेनानिर्वाहः ॥ भवानीत्यत्र च तक्रन्यायेनन्यादेशस्येवापवादत्वान्न दोषः ॥ अतएव इतश्च
तिलोपोन ॥ मोन इति वक्ष्यमाणेर्नरितिकरणाद्बेतिवाच्यं ॥ इतऐ इतिन्यासे पचाव पचाव इतिय स्यां क्रियायां सा पचावपचा या तस्मात्कु
निकेण इति ह्रस्वे प्रसप स्थाँदित्यत्येएत्वापत्तेः ॥ सवाभ्यां वामावित्यस्य दुर्वारत्वाच्च ॥ सकारसाहचर्येण वकारापरस्येकारस्य
एकदेशानिष्पन्नस्यैव ग्रहणेन तद्धारणे तु आमेतः इत्यस्य प्रवृत्तिर्दुर्वारेति चेन्न ॥ वर्णग्रहणे पि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्ते
रोस्सूत्रे रुत्वानिवृत्तसूत्रे च प्रवृत्तेर्दर्शनेन नपदांतेति सूत्रे दीर्घग्रहणेन च धेरग्रहणवत्तत्त्वैवनिर्वाहात् ॥ किंच टित आत्मनेपदानांटेरे
जितिन्यासेन आमेतः इत्यस्य त्रामेज इतिन्यासेन एतऐ इत्यत्र एजऐ इतिन्यासेनापि निर्वाहात् ॥ न चालीलयदित्यादौ उपधाह्रस्वाभावा
र्थं सा ॥ अतउपधाया इति सूत्रेतपरत्वाकरणेनादोषात् ॥ न चाटिटदित्यत्र तरणिच्प्रमादाय गुणाभावार्थं सा ॥ अभ्यासरूस्वेन णौ
चङ्ङीति ह्रस्वेन वासिद्धत्वात् ॥ एतेनातिष्ठिपदित्यत्र गुणाभावार्थं सा ॥ अन्यथा तिष्ठते रित्यस्य णिनिमित्तक गुणे असिद्धत्वाभावे
18 न तदापत्तिरितिनिरस्तं ॥ न च तक्रन्यायेनेत्वस्य रूस्व बाधकत्वाद्दोष इति वाच्यं ॥ चङ्निमित्तक कार्ये तक्रन्यायानिसत्वज्ञापनेनादोषा
त् ॥ अतएवातिष्ठिपदित्यत्र द्वित्वसिद्धिः ॥ अतएव लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्येति सूत्रं सार्थकं ॥ अन्यथापी +या+ प्यो देत्रोनैव सिद्धे
तद्वैयर्थ्यं ॥ न च नदीत्राष्टेन इत्राष्टेन समासेतत्तः परसोर्हल्ङ्ग्याद्दिलोपापत्तिः तदभावार्थं सा ॥ तदोरिति सूत्रे त्रोखरोरुरीसाहत्वे

त्य वा

रिमार्जः नासिकंधमः उरण्भोजीत्यादौसंप्रसारणह्रस्वघत्वरधितत्वधमादेशलघूपधगुणादिपरःस्पर्धजाजनोर्जोपाघ्राध्माधादीनांह्रस्वः
तास्मिंश्चक्लृपः इत्यादिज्ञापकैः पिबादेशस्यादंतत्वकरणेनच्चाप्विप्रत्ययस्यणित्करणेन चादेशस्यैः सिधत्वस्यधातुविहितप्रत्यया
दीनांअसिधत्वाभावस्यबोधनावश्यकत्वेनदोषताद्वस्थ्यात्॥अतएवविभ्राट्इत्यादौदधिःवाहउठितिसूत्रंचसार्थकमितिचे
न्न॥उठ्ग्रहणेनैवांतरंगेकर्तव्येअसिधाश्रयस्याप्यसिधत्वस्वीकारेणादोषात्॥अतएवकन्यानूपेसत्रेनशेषनिघातः।एकादेश
स्यबहिरंगस्यासिधत्वेनतस्वरस्याप्यसिधत्वात्।स्पष्टंचेदंस्वरितोवेतिसूत्रेभाष्ये॥कृन्मेजंतसूत्रभाष्यंतुपरंपरयापिसंनिपातवि
रोधमभिप्रेत्येतिनतद्विरोधः॥एतेनासिधाश्रयस्यासिधत्वेशिवोर्चेइत्यादौउत्वस्याप्यसिधत्वापत्त्यागुणानापत्तिरित्यपास्तं॥हलोनं
तराइतिनिर्देशेनतादृशाकल्पनायाअननुसंधानात्॥किंचढोढेलोपइत्युत्तरंअतो [stain] रोर्वेतीतिन्यासेनैवासिधेसिधकांडेपाठाच्च॥
रोःसुपीत्यनंतरंअतउअतीतिन्यासेनासिधेइतिकैयटोक्तंतुअयुक्तं॥मनोरथइत्यादौ [stain] त्वस्यासिधत्वेनरोरीत्यापत्तेः॥ढोढेलोपरोरी
त्यनयोःपरोनुनासिकइत्यतःपूर्वंपाठेननिर्वाहइत्यपिअयुक्तं॥स्वरश्चसानयोरित्य +उ+ त्रग्रहणोनुदस्यनापत्तेरितिदिक्॥भिनत्ती
त्यादौनगुणइति॥अनंत्यविकारइत्यस्यतुनात्रप्राप्तिः॥अंत्यसदेशानंत्यसदेशयोर्युगपत्प्राप्तावेवतत्प्रवृत्तेरितिभावः॥ननुओह्रस
नेपररूपंमाभूद्वृधिर्यथास्यादित्येतदर्थंवर्थंहरइ।स्यादौदीर्घश्रवणार्थंचउठ्ग्रहणंसार्थकमितिज्ञापकासंगतिरित्यतआह॥अकारो
लोपसर्गेअनकारांतेचोपपदइति॥उपपदेउपसर्गे [stain] तद्भिन्नेचेत्यर्थः॥वहेवाहेवेति॥इदंचछंदस्यपिण्विःछंदस्येवेण्विरितिपक्षेणि
जंताद्विजितिवदतांप्राच्यांमतेनेदं॥स्वमतेतुप्रष्ठौहआगतमितिभाष्यात्छंदस्यपिण्विरितिसिधांतादाद्यंयुक्तमेव॥अंत्यंतुस्थानिवत्वा
संगत्त पत्त्याओ [stain] मेव॥यदिवह्प्रयत्नेइत्यस्यवादित्वमितिमताश्रयणतात्पर्येणएवमुक्तिरितिचेत्एवमेवप्रष्ठौहआगतमिति [stain]

अतएवासिद्धवत्सूत्रेणाछ्वेपप्युषरस्यादौसंप्रसारणशब्देन पूर्वरूपमुपादायतस्यबहिरंगत्वमापादितं॥कृन्मेजंतसूत्रेसदाधकारपदेनपर
रूपमुपादायसंनिपातपरिभाषयाटाबनिमित्तत्वमापादितं॥तदसंगतं॥अच्छइत्यादौअंतरंगपूर्वरूपमितिआत्तौणुपसर्गेत्तिसूत्रभा
ष्यविरोधापत्तेः॥एवंअध्यैयातामित्यत्रांतरंगात्वद्धिरितिसंप्रसारणाच्चेतिसूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तेश्च॥एवंवार्णपरिभाषाज्ञा
पनावसरेसवर्णदीर्घस्यांतरंगत्वप्रतिपादनपरदाम्भ्योनित्तिसूत्रस्थभाष्यविरोधश्च॥किंचओयतइत्यत्र चस्थानिभूतारूसार्वति
दीर्घस्यय कनिमित्तकत्वेजवद्धोर्य कूंनिमित्तत्वात्क्ङितिचेतिनिषेधेतन्निमित्तग्रहणंक तव्यामितिवार्तिकप्रयोजनपरभाष्यासंग
तिः॥किंचवद्धोर्यकूनिमि त्तत्वेक१नओयतइत्यत्रैचोयादिप्रत्ययनिमित्तत्वेनधातोस्तन्निमित्तत्वेयस्यअप्राप्त्यावांतादेशा
पत्तिः॥असिद्धेपरिभाषयातद्वारणंतुनाजानंतर्यइतिनिषेधादयुक्तं॥किंचईजतुरित्यादौसंप्रसारणाच्चेतिपूर्वरूपस्यापिअतुस्
निमित्तकत्वेनद्विर्वचनेचीतितिनिषेधेनपररूपाप्रवृत्तौअजूरादस्यद्विर्वचनापत्तिश्च॥किंचओयतइतिभाष्यं॥आङ्पूर्वकवेञःलु
ङिअङागमेआङासहसवर्णदीर्घेप्राप्तेआटश्चेतिवृद्धेःपदद्वयसंबंधित्वान्नत्वदुक्तार्थसाधकं॥अथोपपदनिमित्तकक्विप्प्रत्ययस्यासि
द्धत्वात्सुप्याप्रवृत्तिरितिज्ञापकपरभाष्याशयः॥नचाग्निमद्काष्ठवदूपरीतत्स्फुमूर्छतीतिसुमूःवारिअवतीतिवार्यूःस्फुटच्छ
तीतिस्फुटदूइत्यत्रक्विपोसिद्धत्वान्नलोपसंप्रसारणानुनासिकलोपच्छ्लोपउठ्ठादीनामनिस्फरितिवाच्यं॥क्विपचेतिक्विपःउपप
19 दनिमित्तकत्वाभावेनादोषात्॥नलोपानुनासिकलोपयोराभीयत्वेनपरिभाषायाअप्रवृत्तेश्च॥एतेनमथ्नातिदश्नातिद्राग्नुघ्नःइ
त्यत्रविकरणादीनांअसिद्धत्वान्नलोपोपधालोपोनस्यातामित्यपिसमाहितमितिचेन्न॥दृश्यतिजिनातिवर्णसंघाटःतुंदप

सूत्रभाष्योक्तं संगच्छते ॥ अनंतरग्रहणे कृते तु तत्सामर्थ्यात् गत्याक्षिप्तधातुनिरूपितमेवानंतर्यं गृह्यत इति । एवं स्यतासी ऌलुटोरित्या
दौ ऌलुटोः परयोरित्यर्थे नियमेनावधिसाकांक्षत्वेनोपस्थितधातोरित्यस्यैवान्वयान्न तदंतविधिरिति च संगच्छते ॥ अत एव
ष्यङः संप्रसारणमिति सूत्रे तत्पुरुषेण पूर्वपदाक्षेपात् अतिकारीषगंध्यापुत्र इत्यत्र न संप्रसारणं ॥ अत एव यस्यांग स्येत्युवोर्
त्तिने यड्वुङि ति सूत्रस्थभाष्योक्तं च संगच्छते इति । अत एव येन विधिरिति सूत्रे पदांगाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य च चेति वक्तव्यं प्र
योजनं इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु इष्टकचितं भाष्योक्तं । उत्तरपदेनाक्षिप्तं पूर्वपदं इष्टकादिभिर्विशेष्यते इति कैयटोक्तं च संग
च्छते ॥ अत एव पपुषः इत्यादौ आतो लोप संप्रसारणयोः समानाश्रयत्वकथनमसिद्धवत्सू[illegible]त्रभाष्योक्तं च संगच्छते इति दिक् ॥ षष्ठ्यंततये
पात्तस्यापि । निमित्तत्वांगीकारे तु नायं कश्चित् क्रेत्राइत्यादुः ॥ ननु इत्तोपित्ते पि पुनर्थ्येर्थं ॥ बहिरंगासिद्धत्वे पि अंतरंगपूर्वरूपस्यासिद्धत्वेन
तस्य गुणे रूपासिद्धेः ॥ न च हल इति सूत्रारंभसामर्थ्येन [illegible]संप्रसारणाच्चेत्यस्य पूर्वपरयोर्मध्ये पूर्वः शिष्यत इत्यर्थान्न दोषः ॥ अन्यथा धीरि
त्यादे पूर्वरूपे अनच्चिविधाविति निषेधेन स्थानिवत्वापूर्वांतत्वयोरभावात्तदसंगतेः ॥ ई[illegible]तुरित्यादौ च वार्णपदिभाषया पर्जन्यवन्न्यायेन ह्रस्व ज
प्रेवृत्त्या च न दोषः ॥ अमि पूर्व इत्यत्रापि तथात्वापत्तौ राममि[illegible]पि चेति दीर्घस्तन ॥ द्वितीयायां चेति ज्ञापकेन [illegible]स्फ पि चेति सूत्रेम
पदेति वद्भावे न यत्र आदित्यानामयणे नापि दीर्घप्राप्तेरिति वा[illegible] । संप्रसारणासंप्रसारयोः स्थानेन्योय[illegible]मादेश इति संप्रसारणा
च्चेति सूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तेः ॥ किंच विम्बोह इत्यादौ गुणे अल्लोपस्य । स्थानिवद्भावापत्तौ मूलोच्छेदापत्तेः ॥ किंच विम्बोह इत्यत्र एका
देश उदात्तेनोदात्त इति उदात्तत्वानापत्तेः ॥ एवं तु न इत्यादौ उदात्तत्वानापत्तौ सर्वानुदात्तत्वापत्तेरिति चेदत्र केचित् । उठ्ग्रहणेनैव ए
कादेशः स्थानिसमाननिमित्तकत्वस्यापि कल्पनान्न दोष इति ॥ अत एव वाकृतिचेति सूत्रे भाष्ये ओ यत इत्यत्र चर्चे बहिरंगत्वमुक्तं ॥

इसत्रवाहः परंस्यनथाः स्वरविधानस्यचारितार्थ्येनङीषोनुमानानापत्तेः॥ किंचअ नेभ्योङीबिस्कृत्तरमप्यनुमानेउपसर्जनेपिङीबाप
त्तेश्च॥ नचस्वरविधायकेडुहेःपाठेननिर्वाहः॥ ह्रस्वपाठेनएकमात्रालाघवात्॥ वहेःक्विपोनभिधानमेतद्भाष्यप्रामाण्यादितिवाच्यं॥
अनडुहइत्यादावुदात्तत्वापत्तेः॥ अनःशकटंवहतीत्यर्थेक्विबनसोउभ्येत्यनेनाक्विबनुवादेनउसोविधानात्॥ किंचवहेःस्वरितत्वेनसानुबंध
कत्वसाम्येपिअस्यप्रतिपदोक्तत्वेनस्वराप्रवृत्तेश्च॥ नचरुस्वपूर्वेऽस्य इ विधेयः।स्वरविधायकेचठिदितिपाठ्यं॥ तस्माद्द् [illegible] मन्यार्थे विधान
मितिभाष्योक्तं ज्ञापकंसम्यगेवेतिवाच्यं॥ ठिदितिपदद्वयपार्थक्योभावोष्ठकारेसंज्ञावारणायतत्राकाराश्रयणेचगौरवात्॥ अन्यथाव
धिविधाववपिठिदितिपाठेनानिर्वाहेदीर्घग्रहणवैयर्थ्येस्यातिक्रान्तेः॥ तस्माद्संगतमेवैतत्ज्ञापकं॥ तत्समाधानेआग्रहश्चेत्एवंस
माधेयं॥ पूर्वरूपस्यपंचमीसमासेनस्थानिवत्वात्ऊ [illegible] रणम्यवधानास्वराप्रवृत्त्याउठ्ग्रहणवैयर्थ्यमित्याशयः॥ दात्तस्वरित उ
योरितिसूत्रेशोरवरेव्यवहितेपिस्थानिवत्त्वप्रवृत्तेर्दृष्टत्वात्॥ ज्ञापितायांतुतस्यांउगितश्चेतिसूत्रशेखरोक्तरीत्याबहिर्भूतशसादि
निमित्तकत्वेनबहिरंगस्यस्थानिवत्सूत्रदृष्ट्याआसिद्धत्वेनस्थानिवत्वाप्रवृत्तेः॥ प्रष्ठौहइत्यादौस्वरप्रवृत्त्यानकश्चिद्दोषः॥ ध्वनितंचे
दंयुवोरनाकावितिसूत्रेभाष्ये।पूर्वस्यविधिरितिषष्ठीसमासेतुलक्ष्यानुरोधादप्रवृत्ति [illegible] रितिनपिपठिषीत्यादौदोषइतिस्फुधि
योविभावयंतु॥ बहिरंगसंप्रसारणस्येति॥ ननुआक डाराधिकारस्थभपदसंज्ञासुयथोद्देशस्यैवपूर्वमुक्तत्वात्॥ तत्रकार्य
कालपक्षेपिवाक्यैकवाक्यतयैवांगीकाराच्च कथमेतदितिचेन्न॥ अंगभसंज्ञाक्षिप्तप्रत्ययस्यवाहंतविशेषणेनादोषात्॥ नच
वस्यनुपस्थितत्वेनतस्यकथंशाब्दान्वयः॥ तद्धर्मावच्छिन्नेसादिकार्यकारणाभावेवृत्तिपदादानेनादोषात्॥ अतएवोपसर्गेणैवधा
तो [illegible] राक्षेपेणसिद्धेधातुग्रहणंयोगविभागेनपुनर्विधानार्थं॥ तेनोपाध्वीत्यत्रनपाक्षिकप्रकृतिभावइतिउपसर्गाढ्तीति

२०

३

अन्यथासमासौविशेष्येत॥ तथासतिभुनः उर्द्वश्चोर्द्वश्चोर्जे स्यादावेवस्यात्॥ तत्रच्चापरनिमित्तकत्वेन पूर्वोत्तरेति परिभाषयाच समासां
तोदात्तत्वेएकादेशः स्वरोवाच्यः परिगणनेतुसमाससविशेषणेपिएकादेशस्वरस्यासिध्दत्वेनतदसंगतिः॥ अतएवअस्येतिउडितमिसंतो
दात्तमितिमतोच्छःसूत्रेतिसूत्रस्थकैयटोक्तिः संगच्छते॥ अतएवएभिर्न्दभिः नैत्तमेस्यत्रोदात्तत्वसिद्धिः॥ उदिदमितिसूत्रेइदमग्रहणंचइतइत्यत्र
एकादेशानाक्रांतेचरितार्थं॥ तत्रलितीस्यस्यप्रवृत्त्याउदात्तत्वादितिहरदत्तेनैवसमाधानात्॥ स्पष्टंचेदंप्राग्दिशइतिसूत्रेभाष्यादौ॥ किंच
प्रष्ठौहइत्यादौएकादेशस्वरासिध्दत्वमंतरासंभवव्यभिचाराभ्यांस्याद्विशेषणमर्थवत्इतिभस्त्रेषेतिसूत्रभाष्यरीत्याउदात्तइतिउठोविशेष
णमसंभवि॥ कुत्रापिउठउ [illegible]दात्तत्वाभावात्॥ ममतुवाहउठउदात्तत्वेनज्वरत्वरेतिउठः स्वरितत्वेनप्रथमतउदात्तइतिउठोविशेषणं॥ तथा
चाक्षद्युवेत्यादौउठउदात्तत्वाभावात्उञुपधाग्रहणमितिवार्तिकवैयर्थ्यं [illegible]तत्सामर्थ्यात्च्छ्वोरितिउठःउदात्तत्वनिपातनं॥ तेनाक्षद्युवेत्या
दौउठउदात्तश्रवणंतस्यैवच्ज्वरत्वरेत्यत्रानुवृत्त्यातत्रापि [illegible]तत्वात्जूरइत्यादौविभक्तेरुदात्तत्वं॥ एतेनोपधोऊ इदंपक्षादितिन्यासेनप्रति
पदोक्तउपधास्थानिकोठएवग्रहणादत्रस्वराप्रवृत्तिरिति [illegible]॥ अथोउडिदमितिसूत्रेवुडिदमितिपठित्वावउरितिषष्ठीसमासेवुश्चउश्चेति
द्वंद्वेनतत्स्वरसिद्धिः वकारपाठफलंतुपुरःपुरेत्यत्रतदभ [illegible]वहधातोःक्विपसंप्रसारणे [illegible]उहइत्यत्रप्राप्नोतीतिवाच्यं॥ उठसाह
चर्येणवकारस्योकारविधायकेशास्त्रेउद्देश्यतावच्छेदकध [illegible]दुपादानंतत्रैवस्वरप्रवृत्तेः॥ वचिस्वपीत्यत्रयजादित्वेनोपादानमि
तिवाच्यं॥ दिवंओहत्तीतिच्छ्वःततःशसादिविभक्तीनांउदात्तत्वाप [illegible]॥ विश्वोहइत्यादावपियवकारस्थानिकउकारस्यउदात्तत्वात्॥ दिवउद
तिसूत्रेउकारविधायकेशास्त्रेउद्देश्यतावच्छेदक[illegible]धर्मस्योपादानाच्च॥ किंचवकारस्थानिकउकारस्याभ्रधर्मत्वेनपूर्वांतत्वेनातिदेशमशक्य
त्वाच्च॥ नचशरातुरनुमोनच्यजादीकृत्तरंवाहइतिपाठेनवाहः परानदीअजादिविभक्तिश्चउदात्तास्यादिष्टसिद्धिः॥ नच्योःस्वरविधानात्ऊ
षपिसि[illegible]ध्यतीतिवाहइतिऊष्वविधायकवचनंनकार्यमितिगौरवमपिनेतिवाच्यं॥ वाहइत्यत्रैवोदात्ततापत्तेः॥ किंचवाहवाद्ऊरेकाम

यानपेक्षत्वेनांतरंगत्वात्तदसंगतिः॥तरतीत्यादेरसिद्धिश्च॥अतएवइको चीतिसूत्रेभाष्येत्रपुष्यामित्यत्राच्ग्रहणाभावेसत्यपितुमिनलोपेनासि
सिद्धिराश्रिता॥अन्यथाविभक्तिनिमित्तकनुमोसिद्धत्वेनतदसंगतिः॥एतदोनूइतिसूत्रेभाष्येपिअतइत्सत्रनलोपउक्तः॥अन्यथातत्रापिवि
भक्तिनिमित्तकअनादेशस्यासिद्धत्वेनतदसंगतिः॥तत्रत्यदाद्यत्वेनतुननिर्वाहः॥येननाप्राप्तिन्यायेनअनादे[illegible]शस्यसदाद्यपवादत्वात्॥
ममतुउभयत्रसंज्ञाद्वारानलोपस्यबहिरंगत्वान्नदोषः॥इतितु[illegible]नाआनंतर्येइतिनिषेधेनअंतरंगेइत्यस्याप्रवृत्त्यासार्थकं॥अन्ये
थापरंपरयातत्त्वाभावेपिपदद्वयसंबंधित्वेननलोपस्यासिद्धत्वोभावःप्राप्यातद्व्यर्थमितिप्राहुः॥ननुतत्कालप्राप्तिकमितिवक्ष्यमा
णमित्यपिनिवेशनीयंवलिलोपसूत्रेभाष्येअनयापरिभाषयातिकारकेत्वस्यासिद्धत्वोक्तेरतआह॥त्रप्याद्दिष्वितिः॥एतेनेति॥अर्थद्वयेकोडीका
रेर्थः॥प्रसारव्यानाच्चेति॥ननुशाचइत्यंतरंगलक्षणत्वा[illegible]संगतिः॥समानकालप्राप्तिकअसिद्धत्वबोधिकायाअस्याःआ
भीयत्वेनतद्दृष्ट्याआभीयइयङादेरसिद्धत्वात्।पृथक्[illegible]विप्रतिषेधसूत्रपठितायास्तदभावात्[illegible]नदोषइतिचेन्न॥अर्थद्वयस्वीकारेपिसमानकालप्राप्तिकांशस्यलाघवाल्लोकसिद्धानुवादकत्वेनआभीयविषयेपिप्रवृत्तेर्निष्प्रत्यूहत्वात्॥विप्रतिषेधसूत्रेप्रसारव्यानंतु
अंतरंगंबलीयइतिवचनरूपेणपठितायाएवेयंदोषइत्याशयात्॥नव्यानांत्वमतेतदप्रावाच्चेतिपरिभाषाशेषेनिरूपयिष्यामः॥अंतरं
गशास्त्रत्वमस्यांलिंगमिति॥नतुबहिरंगशास्त्रमितिभावः॥अतएवअकारइकोःसमानपदेप्रतिषेधःपयोदृपयोद्नवाबहिरंगलक्षणत्वा
त्।बहिरंगत्वंतु:अंतरंगमुत्यमितिअतोरोरितिसूत्रस्थभाष्यंसंगच्छते॥अत्तदृष्ट्याद्दश्यमानेजगतितंप्रतिमिथ्यात्वबोधनायइत्यप्रवृत्तिवतेस्व
दृष्ट्याअसतोपिबहिरंगस्येदृष्ट्यावर्तमानत्वात्प्रतिअसिद्धस्यापिबहिरंगशास्त्रस्यासंबंधप्रतिपादनेबाधकाभावात्॥संप्रसारणमात्रेति॥वे
सोः[illegible]संप्रसारणमित्यतोऽनुवृत्तेरित्यर्थः॥ननुप्रष्ठोहइत्यादौनिर्दिश्यमानपरिभाषयारेफस्यसंप्रसारणवारणेपियकारस्यकदाचित्प्राप्त
लकारवारणायउरग्रहणमावश्यकं॥नचयथासंख्यसंबंधान्नदोषः॥ऋलकसूत्रेलकारोपदेशःकिमर्थइतिभाष्यविरोधापत्तेः॥सत्सं।

शेष

21

न॥नलोपःसुप्स्विधिसूत्रेकृतितुग्ग्रहणाभावेनत्रिपाद्यामप्रवृत्तिबीजस्याभावात्॥परंपरयेति॥नमानमिति॥ननुनलोपसूत्रेसंज्ञाग्रहणमेवमानं॥अ
न्यथादंडिदत्तावित्यादौनलोपस्यबहिरंगत्वाभावेपिघिसंज्ञानिमित्तबहिर्भूतनिमित्तकत्वात्॥असिद्धत्वेनसिध्येत्तद्वैयर्थ्यं॥मः मतुसंज्ञायाःका
र्यार्थत्वेनपरंपरयातस्याअपिकार्यनिमित्तनिमित्तकत्वेननलोपस्यतन्निरूपितबहिरंगत्वाभावेननदोषः॥अतएवचिकीर्षवेकुंभकारेभ्यइति
संनिपातपरिभाषाप्रयोजनपरकैयटेजंतरइतिसूत्रस्थंचभाष्यंसंगच्छते॥अन्यथाऽन्तरंगोयामन्वयसंज्ञायांबहिरंगगुणादेरसिद्धत्वेनसिध्येतद
संगतिः॥त्वेनापितथैवसमाहितं च॥अतएवकार्यकालपक्षेतद्बुध्येकवाक्यतापन्नषट्त्वस्यबहिरंगतयाआत्वेकृतेअनंतत्वेनषट्त्वाभा
वात्नुट्नस्यादितिहलीत्यपकर्षइतिशाब्देंदुशेखरोक्तंचसंगच्छते॥अ[illegible]अंतरंगपरिभाषाज्ञापकपरंवाहउठ्सूत्रस्थंभाष्यंसंगच्छते॥अन्य
थाउठःशसादिनिमित्तकत्वाभावेनबहिरंगत्वाभावात्तदत्तसं[illegible]सस्यं॥अप्रधानेप्रधाननिमित्तकत्वस्यलोकतःसिद्धावपिप्रधान
स्यअप्रधाननिमित्तकत्वेमानाभावइत्याशयात्॥ज्ञापक[illegible]द्वयनिमित्तक[illegible]सिद्धत्वात्तत्वमितिनतद्विरोधः॥यत्तुवहेर्णि
जंताद्विचिउठभावायांगेभसंज्ञाक्षिप्तप्रत्ययेनवाहोणिः[illegible]॥अ[illegible]बहिरंगत्वमिति॥अतएवप्रष्ठवाट्विश्वौहःपत्यैत्यादौनपूर्वस्य
संप्रसारणमितितन्न॥तस्यइत्यनुपस्थितत्वेनशाब्दान्व[illegible]प्रष्ठवाट्विश्वौहः पत्यैत्यादेःअ[illegible]नंत्यविकारइतिपरिभाषाव्या
ख्यानेगतिवक्ष्यतेइतिदिक्॥ध्वनितमिति॥अंतरंगपरिभा[illegible]संनिपात[illegible]श्रयणेनकृतितुग्ग्रहणस्यप्रत्याख्यानादितिभा
वः॥स्फ्यियस्त्कपरंपरयाबहिरंगत्वाश्रयणेकृतइत्यत्तोरितिसू[illegible]ग्रहणमेव[illegible]न॥तथैमातृणामित्यादौनामीतिदीर्घेइत्वमावश्यर्थं॥
•परंपरयाबहिरंगत्वाभावेचनामीतिदीर्घस्यासिद्धत्वेनसिध्येत[illegible]यर्थ्यं॥ममतुअंगसंज्ञाद्वाराइत्वस्यापिबहिरंगत्वेनसमत्वान्नदोषः॥
किंचहलइतिसूत्रमपिप्रकृतेर्थेमानं॥अन्यथाजो[illegible]इत्यादौसंप्रसारणस्यासिद्धत्वेनदीर्घोप्राप्त्यात्तद्वैयर्थ्यं॥ध्याप्योःसंप्रसारणं चेद्धीः
पीःइत्यर्थंतुनतत्॥नह्येकमितिन्यायात्॥अतएवइत्वोत्वाभ्यांगुणवृद्धीपूर्वविप्रतिषेधेनेतिवार्तिककृताउक्तं॥अन्यथाइत्वोत्वयोःप्रस

इत्युक्तं ॥ पंचेसत्रनलोपोत्तरंषट्त्वाभावेङापोग्रहणाभ्यांस्त्रियांयस्मात्प्राप्नोतीतिव्याख्यानवैयर्थ्यंस्पष्टमेवेतिभावः ॥ ननुप्रियपंचेसत्र
ङापूङीपोःप्रतिषेधायव्याख्यानस्यचारितार्थ्यात्[illegible]दुभयंतद्वैयर्थ्यमितिचेन्न ॥ अनंतरस्यवि[illegible]धिर्वाभवतिप्रतिषेधोवामध्ये
पवादाःपूर्वान्विधीन्बाधंतेनोत्तरानितिन्यायद्वयाभ्यांङ्[illegible]भ्यइतिसूत्रविहितङीपएवबाधेप्रसक्तेउक्तव्याख्यानमाश्रितं
भगवताततत्रव्याख्यानसामर्थ्येनकस्यबाधःकिमुभयोः अहो[illegible]आंत्यस[illegible]धेः पूर्वस्यसस्येत्याशंकायांभाष्यस्थोपक्रमोपसंहा
राभ्यांउभयोष्टापूङीपोरेवनिषेधप्रतीत्यातदितरङापोर्यथोभावश्च मानेन[illegible]तु अनंतन्यायबाधमात्रस्वीकारेणङापू
निषेधायचारितार्थ्यस्यवक्तुमशक्यत्वात् ॥ अनुपध्ये[illegible]तिकारके[illegible]यद्यस्यस्येवा[illegible]दइतिनप्रियपंचा[illegible]द्रौपदीसत्रङीपू ॥
एतेनइदंचिंत्यंप्रियपंचाद्रौपदीसत्रेङापूङीपोर्निषेधाय[illegible]यआवश्यकत्व[illegible]व्याख्यानसामर्थ्येनार्थविशेषकल्पनस्य
क्वाप्यदृष्टत्वाच्चेतिनिरस्तं ॥ मध्येपवादन्यायस्याबाध[illegible]हितास्तत्पुरुषे[illegible]दोस्तोत्र[illegible]राज्ञेतिवार्तिकेनपुत्रटादेशोटि
ड्ढेतिङीप्प्रवर्तते ॥ अन्यथास्थानिवत्त्वेनस्वस्रादित्वान्नषट्त्वान्न[illegible]पद्येत ॥ नचटित्वसामर्थ्यात्संभविष्यतीतिभवाच्यं ॥ पुत्रपुंभ्य
इतिस्वराभ्यस्त्वार्थंतदावश्यकत्वात् ॥ नचतदर्थंअन्यएवअनुबंधःकर्तव्यः[illegible]लाघवाभावात् ॥ प्रियक्रोष्टिवेत्येयादौसर्वेक्रिनितिवार्ति[illegible]
केषद्गोस्वरस्तैवगतिरुक्तेत्याहुः ॥ प्रियक्रोष्ट[illegible]वेति ॥ अष्टनोदीर्घादितिसूत्रेदी[illegible]ग्रहणेनषट्संज्ञायांयथोद्देशोलस्यैवबोधनेनस्वमते
स्वमतेषट्त्वस्यानत्वधर्मत्वेनस्थानि ×पू+वत्त्वेनैवषट्त्वसिद्ध्याव्यर्थीय[illegible]क्लेशः ॥ यदितुपुनःप्रसंगविज्ञानेबोधनेनापिदीर्घग्रह
22 हस्यसार्थक्यसंभवेनयथोद्देशस्यैवाश्रयमिसंख्येमानाभावेनकार्यकालेकथंषट्त्वनिर्वाहइत्युच्यतेतदावश्यकएवभूतपूर्वग
तिक्लेशइत्याहुः ॥ रत्नहृष्याभिमिति ॥ नलोपस्यबहिरंगत्वाभावादिति ॥ ननुत्रिपाद्यांबहिरंगपरिभाषाऽप्रवृत्त्याकथमेतदितिचे

त्रा चियुवो।अच्चीस्फच्यते।इह माभूत् ऐतिकायनः।औपगवः स्तामत्रेषु [illegible] वौलोपो व्यो रिति लोपो भविष्यति यत्र तर्हि वल् नास्ति प्रयंगव
इस्फक।।वलि लोपे [illegible] नियमेन अंतरंगपरिभाषाप्रवृत्तौ लोपो व्यो रिति लोपो भविष्यतीत्यस्या संगतिः।।न च परिभाषा न कार्येस
भिप्रायेण तस्य इस्या न दोष इस्फच्योत्तो त्याना संगतिरिति वाच्यं।।अंतरंगं बलीय इस्यारंभे दोषदानेन असिद्धं बहिरंगमित्यस्या
अभावे प्रमाणाभावात्।।न चांतरंगं बलीय इस स्याः प्रत्याख्यानोत्त [illegible] पादनेन उक्ताभिप्रायो युक्त इति वाच्यं।।ऐतिका
भाषा यना दौ वलि लोपोत्तरमेव सौ वृध्यादौ दोषप्राप्त्या ततः पूर्वं परिभाषे मा [illegible] किंच स्तामत्रे इति भाष्यस्याचीति प्रयोजन खंड
नेतास्वर्थे पितद्प्राप्तियोग्येच्यारितार्थ्याभावेन निरवका त्रा [illegible] पावरः यातिः युवजानि दियादौ यलोपः।।
दिदियुष इत्यादौ वलोपाभावश्च।।एतेन यलोपे एवसानेत्ति [illegible] औ कृते इत्यंधातरमपि न कार्यं।।किंच कृते इ
त्यर्थकरणे विध्योह इत्यादौ वक्ष्यमाणरीत्या लघूपधगुस [illegible] तर्यस त्वेन तस्य कृतत्वेन उगोसिद्धत्वाना
र्थे पत्तौ स्वस्मिन्नुच्चारितो [illegible] स्य दुरुपपादत्वापत्तेः।।किंच से [illegible] तर्य इति निषेधेन अंतरंगपरिभाषाप्रवृत्तौ
यणि तयेव अंगभसंज्ञासापेक्षतया बहिरंगसंप्रसारण [illegible] थेरिति त्राघ्र इत्यादौ विरोधश्च।।किंच अरि
प्रियादि इत्यादौ अंतरंगयौ [illegible] तरं डिङादेत्वास्यासिद्धत्वानापत्ते [illegible] पापत्ते [illegible] नुपेद संज्ञायां नेलोपासिद्धत्वस्य न फल
मिति न लोपः सुपि तिसृ+ङी+ त्रेस्छभाष्यासंगतिः।।पंचेसत्रेन [illegible] पस्य बहिरंगत्वाभावेन टापूर्वा रस्य।णा यत्तदावश्यकत्वादत आह।
पंचेसत्रेति।।स्त्रियां यस्माप्तोति तन्नेति व्याख्यानसामर्थ्या [illegible] नेति।एतच्च व्याख्यानं न षट् स्वस्रेति सूत्रे भाष्ये।।तत्राहि अनंतरस्या
येन ङीपः प्रतिषेधे टापूस्यादित्याशंक्य उभौ न भवत इति वक्तव्यं न वक्तव्यं स्त्रियामिति वर्तते।स्त्रियां यस्मात्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेध

22

वक्तां न यो रंदः नन उपपदं समासः कार्यस्य प्रहनो अप्रहनो च समासांयन्त्र संगीसर्यः वहाह्वनेस ह्ल ने अह्लने असंस्ह ने वायन्त्र सीयर्थः ॥ तुंद नीयारिनारुपाधी सस्य परिग्रहः ॥ शादां नरस्य प्रामुवन्नीति ॥ अस्या अपी पठदिसुदाहरणं ॥ नत्र इध्यपेक्षया टिलोपः शालां नरस्या स्याअनि सरति परत्वाहुधो समासांटिलोपेः नल्लोपित्वात्सन्चमावाधिस्थितिः ॥ वसुमैः पृ पेक्षया टिलोपस्याति यत्तांगीकारेपि ॥ अगीतिप्रत्याहारग्रहण साम र्थ्यात्तापितयास्थे लोपो वुली यानिनि परिभाषया अपी परेधिदस्य भेदेन लक्ष्य धेनेनु गोऽस्था पांहलिकत्वोरदं नत्व निपातनेनरे स्त्रोकृता यां लोपः इस्यर्थस्या वस्य मा [illegible] यीयन पातपैवरीत्या टिलोविधोभाव [illegible] दस्य प्रयोजनं अनोन्यत्रन्वे पीपीयं ॥ न्यविशा नेइस्यत्र विकरणास्य शादां नरा स्या स्याऽनिस्यत्वं मुक्तपदी [illegible] आदां नरे प्रामुवत स्येति ॥ अतएववरवेकाजादि तिसूत्रे भाष्ये विभिद्दानि स्यादे रहरवा पायहने द्वित्वे [illegible] दीर्घं च नस्य शरां नरमासाः ॥ निसत्वेन लने द्वित्वे एकालाभावादिटो मासाउभ यो रनि स्यत्वे न परत्वादि [illegible] स्य मग्यं ॥ यतु करिष्यने इस्यादौ अनपा विक रणास्यानियत्वे नलादेपाइति मिश्रस्तन्न विकरणेभ्यो नियमो वल [illegible] होत ॥ लक्ष्यणां नरेयोति ॥ असिद्धवत्तत्रेके यटेर ति ॥ नत्र हि कुर्वइस्यत्र कुरुवस इति स्थितेलघूपधगुणो लोपे च प्राप्ते उलोपो [illegible] उलोपेकृते प्रसय लक्ष्यणे न प्राप्त स्यनिसरसुक्तं ॥ एतदुदाहरं अजरां सीयारोनुम्जरसोः प्राप्तयोः परत्वाज्जरस ॥ अत्र पूर्व [illegible] पः पश्चात्स्तलं न लक्षणा इति नुमोऽनिसत्वं ॥ ॥ यदातु पाल्लेति ॥ पुथाजन्हारेस्यादौ पूर्वं अचोञ्णितीति इधिः कृत न भ्रसंयोगादेरिति गुणो कृते अन उपधाया इति इधि रूपकार्यस्येक्यात निस्यत्वा द्गुणास्त्वं इधिः ॥ न न परत्वाद्गुणोपि अनउपधापास्सने नानिवाहः जाग्नोवी सत्रान्वि पणल पर्युदासेन गुणो लरध्य भावत्ता पनात ॥ फलोपहि तेति ॥ यस्यचेति ॥ ननदनि त्समिति ॥ आतो नुपसर्गेक इति सूत्रे भाष्ये सर्वत्र प्रसारणिभ्यो इति वानि करवं इना येप माश्रिता ॥ तत्राहि आदः प्रद इस्यादौ कमस्य चेआ तो लोपसं प्रसारणयो [illegible] सिसत्वादुवङ भावे यणिनत्ते सिद्धकाः धितलादनिसः ॥ एवं अस्मे इस्यत्र अनाप्यकरस्य पेक्षयानिसत्वात उ सौनास्मिन्न माति हलि लोपेनानादे त्रस्य वाधा नरनिसं ॥ समन्ने ॥ त्वमो नैयंसकादि

पसप्तमीति॥ परसप्तमी त्वे हि स्य प्रत्ययो न रमेव हे भ्य इत्यस्य प्रहृसानियमस्य तु अनया परिभाषया स्य प्रत्ययस्य सर्वमेव प्रहृसानियमेन निर
नस्य परस्मैपदस्य विधानायोगेन त्वापि तायामपि परिभाषा या॰ इत्यस्य स्वैपष्याप्तिनिस्त्वरसृष्टा स्यादिति भावः वक्तृतः भुक्तवं तन्मायविरो
धेनैव नसक्षप्रहृस्यानियमेन निवृत्तस्यापि परस्मैपदस्य शेभ्य इत्यनेन पाक्षिकविधानसंभवादिषं यसप्तम्या अपयांन्वितं॥ धातोरिति वि
हितपञ्चमीति परपंचमी त्वे हि नित्यत्वात्स्येनियमानुपपत्तिरिति भावः॥ घा वा [illegible] र्थमिवे नियम इति॥ नेषां सार्वधातुकनिमित्तत्वादिति भा
वः॥ यद्वाल मात्रापेक्षत्वादिति॰ एतत्स्वभावानामनुरोधेन स्वमतेनादृशान्तरंग [illegible] स्यपरिस्रागात्॥ एकवाक्यतापक्षेलादेशानामपि
प्रकृतिविशेषापेक्षत्वाच्च॥ तस्मात्परनिमित्तकत्वेनांतरंग [illegible] ॥ परपंचमीपक्षे॥ भावि संज्ञेति॥ चानशादिया
दृनयेल स्थानिकतङानोरेव संज्ञाविधानात्॥ विधान [illegible] रेभावः॥ एकवाक्यतया विधिरिति सिधां
तपक्षमुक्ता॥ भिन्नवाक्यतापरिभाषा अपयांचेति [illegible] क्यतयेति॥ छ॥ गौरपमिति॰ एतस्य विहितानां
नियमे इत्यन्नान्वयः॥ यद्यपि पूर्वात्सरं बलवदिसुतरं परान् [illegible] बलवदिसेन्तरपवादत्वान्मध्ये पठितं॥ ॥
परान्नि संबलवत्॥ वीजमिति॥ ननु लोकन्यायसिद्धबलवत्तं [illegible] ॥ विप्र [illegible] नमुक्त इति चेन्न॥ तुल्यबलयोर्विरोधस्यैव
विप्रतिषेधशब्दार्थत्वात्॥ नित्यानित्ययोस्तुल्यबलत्वात् कृतं [illegible] ॥ नक्तेन नजिति कर्मधारयः॥ एकस्मिन्
लक्ष्ये एककार्यस्य कृताकृतत्वयोरसंभवो न सामानाधिकरण्य [illegible] भवात्॥ [illegible] नयोस्तत्॥ तथा सति युवजीतीत्यादो आरो
पेण सामानाधिकरण्यप्रतिपादकं तथा संगत्यापत्तेः॥ न चैवं कृतं त्वकृतं चेहद्वंद्वः तद्दोषः कार्यस्यैक्येपि धर्मभेदाद्वंद्वात्तल्लभंगानिवाच्यं॥ तथा
सति एकस्मिन् घटे श्यामसुंदरौ स्त इति प्रयोगापत्तेः॥ किंचान्यस्मिन्कार्ये कृते अन्यस्मिन्कार्ये अकृते पश्य संगोत्सर्यापत्तेः इति चेदुच्यते॥ भा

ह्रस्वभावाद्वैषम्यमिति कथं नत्वं उत्तमित्याशंकायां हेत्वंतरेणानरसंगतिमाह॥ अपि चेति॥ विरोधात्तद्विषयकत्वं न कल्प्यतेति॥ अपवादविषये
तद्विषयउत्सर्गाहितोपाणिनितात्पर्यविषयताभावुक[illegible] वैषम्यरूपविरोधे [illegible] उद्विषयाहतेः पाणिनितात्पर्यविषयताभावकल्पनादिति
भावः॥ असंगतिबोधनेएनरेवसारं॥ नपूर्वेनापि परं जानपक्षे पाणिनि [illegible] विषयत्वमित्तकस्तु [illegible] विषयत्वमिसत्र वैषम्यस्यैवानियामकत्वात् रस्य
लं॥ द्वयोः कार्ययोरिति॥ नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः किं तु अईस्येनेन [illegible] बाधेनेनुणोऽप्र॥ स्वस्वनिमित्तानन्तर्यासंभवइति॥ यद्यपि विधा
नास्यवैविधेयस्यासिधनयोर्द्वे एव पंचम्यन्तसम्भव्यं ना[illegible] विधोभावस्तु [illegible] त्स्वस्मा[illegible] र्यासंभवरूपो विरोधस्तथापि शास्त्रनिरूपना
क्षेशास्त्रस्यसाधुत्वानुशासकतयाविधेये एवतदन्वयेना[illegible] गतिकारके [illegible] नित्रत्ने विवृणो॥ आदेशप्रत्ययनरमेवेति॥ शादे
शानान्तङ्घटितेसाधुत्वविधानाडुनरमेवस्थानिवत्वप्रहतेः [illegible] रप्रहतेः॥ तथा चसाधुत्वविधानकाले स्थानि
वत्वाभावेनासंभवोऽस्त्येवेतिभावः॥ स्वस्वनिमित्तेत्यनेना[illegible] यतदभिप्रायको श्रेसादोह ल्क्षादिलोपास्य
रत्वादीर्घइतिमनोरमोक्तपरत्वस्याभिमानरूपतोक्ताशाब्दरत्ने॥ एत[illegible] कमेवकार्यमुभाभ्यांवोध्यतेतत्रापिनालिविप्र
तिषेधइतितत्रैवस्पष्टंनामीतिपोरवुरेच॥ एवंभिंधीस्यादाविति॥ भिंधीस्य[illegible] भिनदूहिइत्यवस्थायामित्यर्थः यथाश्रुतंत्वयुक्तमि
तिस्पष्टमेव॥ ॥नन्वेधनेइत्यादाविति॥ परत्वादिति॥ चानाधीविकरणावकाश[illegible] येनियमस्यविकाशः नतुष्क नाक्तनप्रसंगित्वेनाविकरण राम
स्यनित्यत्वसत्वात् परत्वादिति नयुक्तमिति चेन्न॥ अनुदात्तङित इति नियमेनएधनेरस्यत्रसामान्यशास्त्रेवोत्यत्नस्यतङ्लक्षेवावस्थानंएधतीत्या
२४ दौनियादेनिरितिश॥ तथा च एधनेरसत्रानित्यत्वेपिएधतीत्यादौनरभावात्॥ सामान्यशास्त्रेणात्ताप्तशानास्तुस्यनौनियमेनजातनिहातिरितिपरस्याप्र
यणोतएनद्रंष्यप्रहतेः॥ विभाषातङ्विधानामिति॥ अनङितिछेदः तेनपरस्मैपदविधानात्॥ एवमुक्तैः फलनस्यमानिप्रसवविधित्वस्सूत॥ विष

दृष्टांतं नत्वस्रजादिः ॥ स्रजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोति यथा स्रजादयः पर्याये पाभवंति अनवयवप्रसंगात् प्रतिपदविधेश्च अनवयवेन प्रसज्यंते प्रतिपदं च
विधीयंते इति विप्रतिषेधसूत्रभाष्ये अनवयवप्रसंगात् प्रतिपदविधेश्चेति हेतुप्रतिपादनस्यापि उत्सर्गापवादभावरूपबाधकाभावादित्यत्रैव तात्पर्यं
॥ यत्रोत्सर्गापवादभावः नत्र उत्सर्गस्य न सावकाशत्वेन प्रतिपदं बाधः इति किंतु अपवादविषयं परित्यज्यैव ॥ प्रकृते येन नाप्राप्तिन्यायरूपबाधकसत्त्वात् ॥
॥ न चात्रापि प्रेष्यदृष्टांतो बाधकः ॥ न ह्यद्य पाकगृहगमनपूर्वलक्ष्यानुरोधेन यथा सति [illegible] दृष्टांतस्य संभावकत्वेऽपि नार्थनिश्चायकत्वं ॥ अर्थनिश्च
यस्य हेतुनत एव ॥ नत्राप्रतिपत्तौ हेतुस्तुल्यबलत्वादिति ॥ नत्र शास्त्रीयदृष्टांताभा [illegible] भावितिलौकिकदृष्टांतो भगवता भाष्यकृता न्यस्तः ॥
पर्याये हेतुस्तु अनवयवप्रसंगात्प्रतिपदविधेश्चेति ॥ दृष्टांतस्तु स्रजादिः ॥ तत्र एग [illegible] व्याप्तिः परार्थे इति पक्ष एवोपपद्यते ॥ न च पक्षे पणो
मय इति वचनविनिगमनाविरहात् तत्तद्विषयवाक्यकल्पनं कार्यं [illegible] प्रात्तु लक्षणं प्रतिपदविधित्वं स्पष्टमेवेति व
दंतो निरस्तनाः ॥ व्यक्तिपक्षे लक्ष्यानुरोधेन तत्तल्लक्ष्यविषयवा [illegible] अपवादे निरवकाशत्वमालोच्य तत्तल्लक्ष्याविषयोत्स
र्गाश्रुतेः पाणिनितात्पर्यविषयत्वाभावकल्पनेन तन्निष्ठतिव [illegible] प्रमित्यनुपपत्तेः ॥ एवं च स्रजादौ अनिष्टतोत्तस्त्व
प्राप्तवैयर्थ्यप्रसंग इति युक्तः पर्याय इति विभावनीयं ॥ अन्ये [illegible] त्वपुरुषद्वयस्थानीयतातुल्यबलत्वयोर्लक्ष्या
योरिति बोध्यं ॥ ७ ॥ गोरतद्ध्य इति अनचे ध्य इति सानुस्वारः पाठः अन्य [illegible] कानां पाठः प्रामादिक एव ॥ न जातिपक्षे रसत्त्वमा
नाभावादिति ॥ ननु कैयटस्याप्यमाराय इति वाच्यं ॥ तात्पर्यस्यैव विनिगम [illegible] कत्वमते [illegible] लक्षणमित्यादौ जातिपक्षाश्रयणं गोरतद्ध्य इत्या
दौ एकः शास्त्रोक्तोऽपरः अशास्त्रोक्तो व्यक्तिः पदार्थ इति मते एकस्मिन्नेव एकां व्यक्तिं बोध [illegible] एकवचनानुरोधात् ॥ न च विनिगमकाभावात् प्रत्येकं लाभः
कद्वस्तु क्तिश्चोपपन्ना शास्त्रेन लक्ष्यानुरोधात् शास्त्रे इतो आचार्याणां तात्पर्यं अवश्यं कल्पनीयमिति व्यक्तिपक्षे निरवकाशत्वोक्तियुक्तैव जातिपक्षे तु आ

नमिति॥उकूटआप्रदानेकूटपरिहासेइत्यादंताद्धाद्दनुणिरूपं॥सांकूटिनमितिदीर्घघटितःपाठः॥ह्रस्वपाठस्तुअपपाठः।कुटकौटिल्येइत्य
स्मादिनुणितस्यणित्वेनगाङ्कुटेतिङित्वाप्राप्त्यागुणापत्तेः॥यस्मात्प्रत्ययविधिरितिसूत्रोच्योतेतुसांकुटिनमितिह्रस्वपाठोभाष्येइत्के
लं।तत्रकस्यधातोस्तद्रूपमितिविचार्ये।कुटच्छेदनेकुटइत्येकेइत्यस्यापिणिनिमित्तकइनुण्निमित्तकोवागुणोदुर्वारएव॥नचकुटघो
तोरियुपधलक्षणेकेआन्वारब्धिपिइनुणइत्याशयः॥अप्रत्ययइत्वेनेन [illegible] याद्बाधेनेनुणोऽप्राप्तेः॥परिभाषाभ्यामिति॥ननुगतिकारके
पपदानामित्यस्याक्किमनर्थकमितिचेन्न॥संपूर्वात्कुटेरभिविधौभावइनु [illegible] त्यस्मात्समर्थविभक्तिंबाधित्वास्वार्थिकत्वेनांतरं
गत्वादणिइनुणप्रत्ययेतुकारस्यवृद्धिप्रसंगापत्तिः॥सत्यांगतिकारकेति [illegible] सूत्रस्थप्रशब्दस्यप्रत्ययोपलक्षकत्वेनाणःपूर्वमेव
समासेतस्मादेवाणप्रत्ययेसतिइष्टंसिध्यति॥अतएवभाष्ये [illegible] पूर्वनेतिबोध्यं॥एतेनप्राकृसूबुसस्तेः
समासेतुअंतरंगत्वात्पूर्वेसमासःअणप्रत्ययोहिप्रातिपदि [illegible] हेत्तं॥विशेषापेक्षबहिरंगत्वस्यमूलेएव
दूषितत्वात्॥ज्याप्रसूत्रस्थशेखरस्तुप्राचामनुरोधेनो [illegible] विधानसामर्थ्यात्परिभाषायाअप्रवृत्ति
स्तूनोक्ता॥ज्ञापितेपिअनंतरग्रहणवैयर्थ्यापत्तिप्रसंगात् [illegible] पितदंतत्वंकल्प्यते॥केचित्तुयस्यगतेःकार
कस्यवाकार्यंतस्यसामर्थ्येनपरिभाषयांगसादिपदेनाग्रह [illegible] मित्या [illegible] णोत्ति॥यथाविस्नस्यस्येसादौ॥तेनकू
लमुद्रुहइत्यत्रनमुम्॥सामान्यग्रहणफलंतुनेरवनिर्भिन्नइत्यादि [illegible] तेनाप्रपचरसोदौअचूकावशाक्ता।विसंतो
दानत्वाभावः॥ननचक्षुषोकेष्यावादिसूत्रेसुननसत्रसाहचर्यात्स्त्रीकृता [illegible] मनोरमोक्तरीत्याअकाविति सूत्रस्थशेखरोक्त
रीत्याचअनयागतिकारकस्यैवैसंनोदानत्वमिछमेवनिवा [illegible] सतिअ [illegible] नेसूत्रेचितकरपावैयर्थ्यापत्तानादृशसाहचर्यानाश्रयणा
त्वापुष्पसुहारीछत्रप्रधारः इत्यादौणिविःआणिनिमुक्तेइत्यनयोःअप्रहतिसुन [illegible] पस्याहरयैणकृतएवग्रहणस्येष्टत्वात्॥कृत्स्वरेप्राप्तेणि

25

निरित्यस्यारंभादितिनत्सूत्रोपयोनोक्तेष्वु॥एवंबहुस्तराागिणीसूत्रेनः स्त्रियाभित्यस्यापात्त्रिपिनफलं॥अनिनास्मिन्निनिपरिभाषयाऽनर्थकास्यपस्या
पिरनोग्रहणेनप्रत्ययग्रहणपरिभाषाप्रदस्यावहुसुप्[illegible]तेनीनकपोरूपमेंनिहनुप्रातिपादेनिलुञ्जित्यादिरित्यादेअस्याप्रशनिरितिफलमाहुः॥भाष्ये
इति॥नञ्रहिप्रधानेननदंनाविधिर्यथास्यात्तुंभकारीअवयवादुत्पत्तियथास्येनुअपवादविषये[illegible]बहुस्पतिभौविष्यनीत्याशंकिनेनयोक्तं॥॥इष्टक
न्विनामिति॥साधनंकृतेतिसमासः॥पक्षेएकान्विनामिति॥यद्यपिपदग्रहणेनोपद[illegible]स्थानं[illegible]स्यापदमंगंचेति[illegible]र्वोन्नस्याचोत्तरपदस्यविशेष्य
त्वंन्विनादीनांविशेषणत्वंप्रतीयतेमथापिलक्ष्यानुरोधात्इष्टकेषी[illegible]पद[illegible]क्षेपात्तस्यविशेष्यत्वंइष्टकादीनांविशेषणत्वम्
गीक्रीयतेइतिभावः॥वस्तुतआक्षिप्तस्यप्राधान्ययेमानाभाव[illegible]जादिः॥[illegible]तैदुत्तरपदाधिकारनदंनविधेःप्रयोजनं॥एवंच
पादयराज्यानीसत्रलक्ष्यानुरोधक्लृ शोपिन॥नचयज्ञाश्वेष्टकाल्तिरंगा[illegible]स्यापतिःइष्यतेचपक्षेएकान्विनामितिवाच्यं॥ध
र्मादनिच्ङ्तिसूत्रेकेवलग्रहणेनमध्यमावयवाभावेपिपूर्वपदश[illegible]रएवेति॥परमानिम्महानित्यत्रदीर्घस्येष्टता
दित्यर्थः॥अत्रहिअतिमहछब्दस्योत्तरपदत्वं॥पदग्रहणेनोत्तरपदाधिकारः[illegible]तभावः[illegible]॥अस्यापत्यमिति॥ननुयेनाविधिरितिस
त्रभाष्याक्रूहणवनेत्यस्यानित्यत्वेनरोणीसत्रनदंनविधोव्यपदेशीवद्भावोऽप्राप्ति[illegible]धेनव्यपदेशीवद्भावप्रहस्यारोणास्तिध्यायेनविधिरित्यत्रत
स्यचेतिपाठेआवश्यकः॥तेनैवनिर्वाहेनेदमसाधारणंप्रयोजनंमतआहआदी[illegible]ननभवतीत्यादेअंगत्वासिद्धेःसंग्रहः॥अंदंतप्रातिकत्वाभावादिति
॥स्वसजातीयप्राग्भावासमानाधिकरणोत्पत्तिकत्वरूपांत्यत्वाभावादितिभावः॥अत्रस्वसजातीयस्येवाप्रसिद्धत्वेननत्प्राग्भावस्यसुतरामप्रसिद्धत्वादि
तिभावः॥साजात्यंचस्वहृदिनादिवर्णानावयवत्वघटितत्वेनःस्वपदंअंत्यत्वेनाभिप्रेतव्यक्तिपरं॥व्यपदेशीवदेकस्मिन्॥तेनतुल्यमिति॥आर्धिकार्थप्रदर्शन

राम

मेनन्॥ वृत्तिकृत्समभ्यनात्॥ उपमेयेसमसीरर्शनात्॥ अकारस्याप्यदंतत्वादिति॥ व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति तु प्रातिपदिकमात्रग्रहणे इति भावः॥
आकारस्यनादित्वमिति॥ नच यस्मान्नामादिरित्यादिग्रहणान्मुख्यादेरेवग्रहणान्नदोषः॥ ज्ञापकस्यहृस्वत्वानापत्तौ ज्ञीपइसापसिद्धेः॥ सोःपदत्वंनेति॥
परत्वेहिसाप्यदेशोरितिनिषेधस्यादितिभावः॥ इदंचोत्तरपदत्वेचेतिवार्तिकारंभमभिप्रेत्योनधितांनतानिवंधनेति॥ वस्तुतःप्रसपपर्युदासात्तुम्या अर्थवत्त्व
न्नेपापिप्राप्तिपरिकृतंतिध्यतीत्यप्रयोजनमेतत्॥ इतिवोध्यंमुख्यव्यवहारसत्त्वादि [illegible] तीन्यायप्रयोजनमसंगतंस्यादितिभावः॥ नचकैयटोक्तरी
त्यानिर्वाहेनत्प्रयोजनमसंगतमेवेतिवाच्यं। धात्ववयवत्वस्यकैयटरीत्यावक्तुंशक्यत्वे [illegible] द्धीधृग्पदार्थस्योपस्थितत्वात्तस्मस्यैवग्रहीतुमौच्
सेननस्यानिरर्थकत्वेनार्थस्यागोपादानस्यासंतासंबंधत्वेनन्यायप्रयो [illegible] पंथिहुडीहिनिर्देशादितिवहुव्रीहिनिर्देशानु
पपत्तिर्न्यायाश्रयणेवीजमुक्तंभाष्ये॥ समहत्यप्यत्वादिति॥ असह [illegible] हेश्यनावच्छेदकाक्रांतसमुदायाघटकत्वेसतिअ
तिदिश्यमानधर्मावच्छिन्नविधेयतानिरूपितत्वाधिकरणसंबंध [illegible] त्वं॥ हरिश्चिसादौ सोःपदत्ववारणायसत्यंतं प
रशाध्वेजराशब्दत्वादिरेशावारणायनुत्तरदलं॥ भवतीत्यादौशावति [illegible] व्यनेदृत्यादौमांतपदत्ववारणायउत्तरदलेवाधिकरे
णेति॥ तत्रैवकेवलमकारेणतद्वारणीयसाहादिति॥ ननेवमपिप्रविगण [illegible] मत्त्वा [illegible] ननलघुपूर्वत्वातिदेशेनाघादेशसाधनपरालो
पोनइतिसूत्रस्थशेखरोक्तरीत्याधिमधुइत्यादावुपिस्त्राव्यवहितपूर्वत्वातिदेशे [illegible] तिपरिभाषयाहुननिर्वाहः॥ तेननिमित्तत्वव्यव
हारस्यैवनिषेधोनवस्तुसन्निमित्तत्वस्येतिप्रागेवनिवेदनात्॥ [illegible] कार्यी [illegible] तइ. सूत्रेभाष्येस्वीकारादितिचेन्न॥ वांसोपिपूर्वरोश्चरि
ताननदोरित्यादौननभिन्नोपादानसामर्थ्येनपूर्वत्वपरत्वातिदेशेनपूर्वपरव्यवहा [illegible] एनदेवामिप्रेत्यशेखरेकेचिदित्यपन्यस्तं॥ प्रथमेतिव्यवहार

26

स्तु भवत्येव पपाचेत्यादौ अनेन न्यायेन प्रथमत्वांगीकारे पादित्वसाधनपरएकाचोऽनुप्रतिपादनं व्यान्॥ अस्तनायामसो ष्यमाणायांप्रथमगम्भैघाहत्त इति दृष्टां
तस्याघंनत्स्त्रभाष्येउपन्यासात् अन्यथाप्रथमत्वस्य ज्ञा।दित्वं [illegible] जानीअपवादविषय [illegible] मंगतिः॥ एतेनाधाराधेयभावावयवावयवीभावस्यैवा
नेनातिदेशशनिपरास्तं॥ यत्तु प्रस्तनष्येत्यादौ अल्लोपस्यासिद्धत्वादयनस्यादिसी [illegible] नेन्दृष्टांतस्य तुल्यनेइति॥ नच॥ लघुः पूर्वो यस्मादिति बहुव्री
हौ अवध्यवधिमतोः साजात्याद्द्नपूर्गन्द्रणस्यान्नपदार्थनयावधागन्द्रणो [illegible] भावविनिनङ्गाव्यस्येकरेश्रुक्तित्वान्॥ पंचमीसमासेनलघा
निवत्ताधस्याउक्तरीतेरेवानुसर्तव्यत्वात्॥ नचैवं प्रचिकीर्षेत्यादौ [illegible] दिः॥ स्त [illegible] स्यैवग्रहणात्॥ अत एव सनिमीमेत्युत्तरं दंभरश्व आ
प्तज्ञप्यधामिनिदंभेरपिइसीत्वाभ्यानलोपसंयोगादिलोपाभ्यां [illegible] वेदिस्त्र भेनिवर्त्यत्वयसत्तेनकितानापत्तेः॥ अदखु
पेहीत्यादावपिद्वयोरेवप्रग्रहत्वापनावाकरनात्सर्यं॥ स्पष्टं चे [illegible] नीसमासानित्यत्वपरघोखरस्तु माधवानुरोधे
नेतिबोध्यमित्याहुः॥ नन्वेवमपि अभ्यासविकार इति परिभाषया अ [illegible] ख्यासंगतिः ओहाङ् धातोर्यङ्लुकि अन
याअकिङ्ग्रहणस्यचारितार्थ्यादिति चेन्न॥ अकिदिति बहुव्रीत्याश्रयणसामर्थ्यान [illegible] रिस्य एं शब्दरत्ने॥ इकारस्यासहायाभावेनेति॥ उद्देश्यता
वच्छेदकाक्रांते समुदायघटकत्वादिति भावः॥ अपर्यालोचनयेति॥ मत्वधात्ववय [illegible] स्येति द्वित्वविधानुपातं॥ तत्रानिजौ रानन्त्रिनयोपेनन किं
चिरसीसस हायमैव॥ यथाहरीत्यादो दुत्थादंनद्विवचनाभावेनसा॥ तथा च निजितिसमुदायस्यैकत्वेपिनधात्ववयवत्वं इकारस्य धात्ववयवत्वेपि नैकाहं
निजशब्देइजशब्देनयोः समनोरपि नप्रथमत्वं इस सहायनासुसैवेति॥ नन्व॥ अत्रिनयोपेनत्वाभावेपि पूर्वोक्तप्रकारनावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वरूपासाहायत्वा
भावात्॥ उद्देश्यतावच्छेदकधर्मसमुदायानुपेनतस्यैवासहायत्वेगम्यनेइत्यादौ मांनत्वपरत्व धर्महीनयोपेनताभावेनासहायतया अनुस्वारापायनेदुर्वार

राम

त्वात्॥ नन्वेवमपि हरीत्यादौ द्वंद्वे द्विवचनत्वानापत्तिः द्वंद्वत्वविशिष्टद्विवचनत्वस्य द्विवचनत्वविशिष्टद्वंद्वत्वस्य वा तिरेकोऽव्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नमुख्यप्रका
तावच्छेदकधर्मप्रसिद्धेरिति चेन्न॥ द्वकारे द्विवचननिरूपितान्वयत्वानिरेकेणारोपात्॥ अथवा आरोपितभेदवत्परस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नधर्मातिदेश
एवानेनाशीलापुत्रकस्य शरीरं भयं मेऽस्त्विति इत्यादिलोकदृष्टान्तेनैव समत्वात्॥ एवं च घटस्याद्वैजरात्वानिदेशा इत्यादिपर्यनुयोगशंकैव नेति सुधियो विभावयन्तु॥
न द्वंद्वविधिनेति॥ प्रातिपदिकाधिकारात्तस्य च विशेष्यत्वादिति भावः॥ ग्रहणवत्ता [illegible] द्वंद्वविधिर्नास्ति॥ ननु जराया जरस्त्वे इस त्वापि तद्वंद्वविध्य
नापत्तिरत आह॥ इयं चेति॥ प्रत्ययांशानुवाद इति॥ ननु समासांशानुवादः कुतो नो [illegible] त्ययाश्रितकार्यं करणे तु तेत्यादौ द्विती पारिपदेन द्वंद्वाविधिः
॥ त्वापकसाजासंचरतिमते नेति मानिम संगइति चेन्न॥ न त्वसमा [illegible] नायेपानरनन्वादात्॥ तथाहि॥ श्रितादी
नां हि समर्थविशेषणतया तद्वंद्वविधेः प्राप्तिः तदेवं न संभवति [illegible] वंतेनेस्य थैस्तु वंतस्या पूर्वत्वाभावान्मा तिपदे
कत्वानापत्तिः पूर्वसु पैवनिर्वाहे कष्टश्रितेति समुदायस्यां मं [illegible] भ्यादौ समासानापत्तिः॥ तस्मात्सुवंतस्यैव स
मर्थविशेषणं ताच्यं॥ एवं च तद्वंद्वविधेः प्राप्त्या वार्तिके समास [illegible] ति छिनविभान्यासमासेऽन्तरपदीयविभक्त्यर्थां
नभावेनैकार्थीभावकल्पनात्कं कश्रितस्य धर्ममित्यादौ षष्ठ्यनुपप [illegible] सो [illegible] इति वाच्यं॥ समासान्तर्गतषष्ठ्या श्रितप्रतियोगि
कसंबंधस्योक्तत्वेऽपि विशिष्टप्रतियोगिकसंबंधस्यानुक्तत्वेन तदुपपत्तेः सम [illegible] ति प्रतीकस्त्वशेखरस्तु अयुक्त एव वस्तुतः कार
कसमासेऽपि गतिकारकेति परिभाषा इत्यतिरिति स्वसिद्धां [illegible] न्ते [illegible] भावप्रयुक्तं समासग्रहणं॥ किं च हरिणापरमत्रात
इत्यादौ कृदंतानां तद्ग्रहणेन रावप्रयुक्तं साधारणमते पि इति समासांशानुवादोऽपि [illegible] प्रविस्तरः॥ अनुवादे प्रमाणमाह अत एवेति॥ प्रत्ययविधिवि

27

पयेएवेति॥अतएवपष्ठ्यारेष्ठ्यासंख्यादेरितिचरितार्थं॥अन्यथाएतन्निषेधे [illegible] त्रतमडागमाभ्रास्यानहैय्यर्थ्यस्यष्टभेव॥षष्ठ्यादेरितिसू
त्रभाष्यस्यात्रैवतात्पर्यमितिस्पष्टंरलघोरवरयो:अतएवक [illegible] काचेदनुमानिपादन [illegible] त्यादय: पंक्तिविंशतीतिसूत्रस्थाग्दस्यंनइतिषष्ठ्या
देरितिसूत्रेभाष्येस्पष्टं॥खसापरमस्वसेति॥ननुसरवेत्यत्रैवात्रापि [illegible] अपवादविषय [illegible] याअन्यथासिद्धोदाहरणपरंभाष्यमेकदेशु
क्तिरितिसाध्यंकांतरमाह॥अतएवेति॥ननुप्रत्ययविधाविति [illegible] सूत्रेइत्यत्रेप्यत्रापिप्रत्ययस्याकथ्यमेतस्यानुवा
दकत्वंअतआहसोपीति॥विशिष्टेत्यस्यव्याख्यानंतनदूपे [illegible] रय:॥अतृविचार्यते॥तनदूपेपोसस्यकोर्थ:
नतनद्यक्तिरूपेणेत्यर्थ:॥गर्गादिभ्योयञ्इत्यादौआदिप [illegible] पेणाभावाददोषेपिकृष्णंधकेअस्तिनहास्तिधे
नोर्नक्षत्रेणयुक्तइत्यादौतदंतविधेरापतेः नापिप्रातिपदिक [illegible] पादेअप्रातिपदिकेपिद्विगुत्वेतनस्यतदाप्य
त्वविरहातद्विगो:षष्ठ्येत्यत्रतदंतविधिप्रसंगात्॥इक्षाच्चइत्यादावे [illegible] मराज:कुरुचप्:चोरट्टइत्यादौप्रातिपदि
कप्रत्ययसाधारणतयादिष्टत्वदश्यप्रातिपदिकव्याप्यरूपेणोपस्थापकत्वाभा [illegible] प्रत्ययस्याकुरुचरशब्दान्नसयोविधीयनेक:तत्रक:प्रस राम
गोवृद्धकुस्तरशब्दात्ग्रहणवताप्रातिपदिकेनतदंतविधि: प्रतिषिध्यतेइत्यनु [illegible] मेसूत्रस्थभाष्यविरोधापतेश्च॥नवाउगिद्ग्रहणेग्रहणा
त्यरूपेणेत्यर्थ:॥उतभाष्यविरोधात्.इक्षाच्चइत्यादौइक्षुशब्दस्यप्रवतुइतिउगिद्ग्रहकत्वेतनदंतविध्यापतेश्च॥असमाप्यामेधासृजो
रितिरित्यत्रअसत्वस्यउगिद्रूपान्यरूपतेतनदंतविध्यभावापत्तौ [illegible] यपास्त्रीत्यादेरसिध्यापतेःश्च॥नानर्थकेतिपरिभाषयानत्रानर्थकासोपि
ग्रहणात्.सत्यंतुक्तिपंतअस्तुधातोश्चरितार्थं॥ननुचानिनास्मिन्निति परिभाषयाअनादेर्वर्णसाहश्यमेवयोध्यते.अतएवऊधसोनकारोलिंगा

घिकारे इति वार्तिकक्लृप्ता उक्तं अनङ् करणं च धनुषश्चेत्युत्तरार्थमिति भाष्ये उक्तं ॥ अन्यथा कुंडाभ्यां सादौ आतो लोपापत्त्या अनङ् करणस्यावश्यकत्वेन
तत्संगतिः समतु वर्णग्रहणाल्लक्षणे प्रतिपदोक्तपरिभाषायामप्रस्थानदोषः ॥ अन नहि विषये निरनुबंधकपरिभाषानप्रवर्तने अन्यथा त्वणजन्मे स्यादा
वतो लोपापत्तिरिति चेन्न अनयावर्णनिर्देशो इको चीति सूत्रभाष्यविरोधापत्तेः ॥ नन्नहि अचूग्रहणप्रयोजनावसरे ग्रुचीनामित्यादौ नुमचिरे ति ॥ नुटि
तुमस्यान्नतथा चेन्नूहभिति नियमाल्लोपधेर्निदीर्घोन स्यादित्याशंक्यानिनस्मि [illegible] प्या अर्थवद्ग्रहणपरिभाषयाऽप्रवृत्तावपि लक्षणप्रति
पदोक्तपरिभाषयानदोष इत्युक्तं ॥ वर्णग्रहणसाहचर्यवो धनेतु नदद स्याअप्यप्र [illegible] तिः ॥ नन्वेवमपि भाषायाः वदसाहचर्या असापि धातुभि
भएवे सन्यत्र चारिना र्थ्याभावान्तदंनविधिरिति चेन्न माया शब्दात्कृ [illegible] हारि अस्माति परिकेपि चारिनाप्येसं
भवान्न ॥ यरास्त्री शब्दो असर्वीसादावपि नत्तं भवान्न ॥ किं च सं [illegible] ना पत्तेः ॥ सूत्रेतु मइति संज्ञायां चरिनार्थं ॥
अन्नोच्यते ॥ मध्यमपक्ष एव युक्तः ॥ द्विगोष्ठंश्च इत्याच्छ इत्यादौ [illegible] स्यैव ग्रहणेन नद्याप्यत्वमस्येवेति न दोषः ॥ अ
नुपसर्जनादिति सूत्रभाष्यविरोधस्तु इत्थं परिहरणीयः ॥ दांत अ [illegible] रणं च रे इत्सत्रमस्य यदित्वस्य धटो दिवत्सात्र्य
भिन्चरितसंमुदायेवो धनेनप्रातिपदिकाग्निन्मेयदित्वं तथा चात्र [illegible] रेके [illegible] चरित इत्युत्त्याव हुकुरु चरेनदित्वं ॥ न च रचाइ
त्वस्यान्न इत्वोरेवेस्यविशेषणार्थं सार्थक्ये नानि राजीत्यादौ समुदायो प [illegible] प्रमा चार्यकृते अनुवंधानरेकत्वेतरनुबंधक
रणेननद्दोधनान्न ॥ नन्वेवमपि इतरांतस्य सर्वनाम संज्ञानस्यात् ॥ केवल [illegible] ः सं [illegible] न वहुभ्यः अव्ययसर्वनाम्नामित्यत्र सर्वनामत्वस्य
प्रातिपदिकव्याप्यत्वविरहेण तदंतविधौ ना इथा संज्ञायाः सौकल्पान्तेरेषा [illegible] धेरिति चेन्न प्रयोजनं सर्वनामाल्पयसंज्ञायामिति भाष्य
प्रामाण्यान्नविशेष्यमध्याहृत्य सर्वाधंयोयेन विधिरिति तदंतविधौ अदोषात्संज्ञावधावित्ति निषेधस्तुमस्य ग्रहणाऽस्यैवेति बोध्यं ॥ यद्वा सर्वादि

२८

परोपश्लिष्टेनेन तद्भावेऽपि यागे प्रत्ययग्रहणपरिभाषाबाधे मानाभावात्॥ सर्वेषामेवैवं गतिः॥ अन्यथा सर्वनाम्नः स्मै इत्यादौ तदंतविधौ केवलयोः
संज्ञायाश्चारितार्थ्येन तदसंगतिः॥ एतेनैतत्साधितं अव्यय[illegible]भारः समा[illegible]सुपातिपादिध्यानसादेरव्ययसंज्ञायामपि अव्ययसर्वनाम्नामिस्यत्रा
व्ययशब्दस्य प्रातिपदिकव्याप्यत्वाभावेन तदंतविध्यायस्तो[illegible]अपवादइति पथ्य[illegible]नामसाहचर्येणोपसर्जनविषयेन तदप्रवृत्तेर्वा॥
नन्वेवमपि उस्यंते संख्यात्वानापत्तिः॥ इतिमातस्यनत्वेपि संख्याया[illegible]दृष्टांत[illegible]भवात्॥ तथा चातिपंचन् शदात्तनादिः प्रामो
तीतिकर्त्यं॥ संख्येतिमहासंज्ञया संख्यानकरणे एव तल्लक्षण[illegible]भाविसुचेदमिति॥ तत्र हि असमासे तिष्ठादिभ्य इति
सूत्रे असमासग्रहणं सर्वत्र तदंतविधौ ज्ञापकं इत्यस्य प्रयोज[illegible]दिः॥ [illegible] इतिपदिकाद्विधीयमानप्रत्ययात्प्रातिपदिकांतत
पसमासान्तस्यात्तद्ग्रहणवत्वे इति निषेधात् तत्प्राप्ते तु समासेऽ[illegible]कानन्तु गत्वे धौ कांचित् नमहत्तिग्टस्थने इत्युक्तं
तेन विशिष्येत्यर्थोऽध्वनिनः॥ अग्ने आहार्दिति सूत्रे ग्रहणमा[illegible]मुक्तादिविधौ प्रतिषेधः प्रतिषेधश्चायामि
स्तुतस्यान्तदपिरवंडितं तेन प्रत्ययविधिविषय एवेत्यपि ध्वनितामित[illegible]श्यापत्तिः सूत्रद्वयसत्वेपि तदंतविधिना
तद्प्राप्तेरेवलाभात्॥ स्त्राम्नो कार इत्यत्र तु अप्प्रसामइति भाष्योदाहरणादेः[illegible]अन्यथा बलवाचिनस्त्राम्नः शब्दस्य अयसेन योगाभा
वेपि जातादिषु एवं विधिस्यादित्यन्यत्र विस्तरः॥ ध व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदि[illegible]पीति॥ पूर्वात्सपूर्वादिनि इत्यत्र पूर्वान्तादित्येव सिध्ये स
पूर्वग्रहणं एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशोऽप्यनुवर्तते इति न्यायस्वीकारे एवमानमिति भावः॥ तथा चास्मिन्समाधाने इष्टमनेन इष्टीति न तिभावः॥ तस्य
प्रामाणीकत्वे इष्टादिभ्यश्चेत्यत्र चेति योगविभागेन केवलादपि विधाने न साधनीयं॥ अत एव परिभाषास्वीकारार्थे सूत्रं॥ व्यपदेशिवद्भावे न संख्या
दित्वादिति॥ ननु व्यपदेशिवद्भावे संख्यादित्वेऽपि निषेधो दुर्लभः इयं च प्रातिपदिकग्रहणे एवेत्युत ग्रंथानुरोधात्. संख्यादेरित्यस्य प्रातिपदिकग्रह

राम

पाभावात्॥नचव्यपदेशिवद्भावेनयोधर्मोआग्नेयःनहृदकस्यप्रातिपदिकग्राहकत्वेऽस्यर्थान्नदोषःअस्तिहिसंख्यादित्वेआग्नेयेनहृदकस्यसंख्याप
दस्यप्रातिपदिकग्राहकत्वंमितिवाच्यंसपूर्वघटकस्यतत्त्वाभावेनधर्मिग्राहकमानविरोधात्॥संख्यायागुणस्येस्मतःसंख्यायाइत्सस्यानुवृत्ते
स्तत्सामानाधिकरण्येनप्रातिपदिकग्राहकत्वंतुउगित्यत्रेपिसमानमितिचेन्न॥उगिदचांग्रहणेभिन्नस्यैवप्रातिपदिकग्रहणेत्यनेनविवक्षित
त्वात्नन्वेवमपिनत्रोआरोपार्थकत्वेनअसंख्यादिरित्यस्यआरोपितसंख्य [illegible] त्वेनपंचमस्साहोनदोषः॥व्यपदेशिवद्भावेनारोपित
संख्यादित्वसत्त्वादितिवाच्यं॥नञः एतन्न्यायबोधितारोपातिरिक्तारोपस्य [illegible] रिकारेपाद्दोषात्अतएवैकस्मिन्नप्येषइतिव्यवहा
रवन्नप्येषइतिनव्यवह्रीयते॥ननुस्वांगसमुदायेस्वांगत्वाभ्युप [illegible] नएकादयादिशालानांकृतसुजादिसं
ख्याकार्यानापत्त्यासंख्यानरवोधकत्वंस्वीकर्तव्यंनेनै [illegible] मापर्युदासोव्यर्थइतिचेन्न॥द्वादशोस्यारा
वात्वादिप्रकृतिमानिवहियायावयवस्यापिनस्त्रीकारात्॥नु [illegible] पुनरंगत्वविरोधः॥असंख्यादेरित्यस्यआ
गमविधायकत्वात्इतिवाच्यं॥प्रसज्यविधिविषयेस्य [illegible] षात् सोपिविधिभौवरूपएवविधोप्रति
षेधःप्रतिषेधश्चाप्याभीतिभाष्यात्॥केचित्तुमरःप्रसज्यप्रत्व [illegible] ग्य [illegible] नादेरित्यस्यप्रतिषेधरूपत्वात्पुनर्दोषस्तदव
स्थइतिचेन्न॥आहादित्यस्यप्रसज्यप्रतिषेधत्वेननिषेधविधित्वो [illegible] धित्वमेवेत्याशयात्॥प्रातिपदिकग्रहणेत
वेति॥ग्रहणवतेत्यनुवृत्तायथाकथंचिद्ग्रहणवताप्रातिपदिकेनतदन्तविधेः [illegible] कादिति भावोबालंभट्टीपे॥तेनेयतीत्यत्रोगित्व
प्रयुक्तोङीप्॥भाष्यकैयटयोरीति॥नत्राहिविधौप्रतिषेधःप्रतिषेधश्च [illegible] ख्याख्यानावसरेआहादित्यत्रेनटकप्रतिषिध्यते
इतिननदंतविधिप्रतिषेधःनापिव्यपदेशिवद्भावप्रतिषेधइत्युक्तंकैयटेन॥अतएववाक्येगोशब्दस्येंद्रपरत्वाभावेनसमासाक्षेपादिंद्रश

29

रस्योनरपरत्वे एव प्रवृत्तिरित्याशयेनद्वंद्वादित्रिनवकव्यभिमीवार्त्तिकव्याख्यावसरेगदेवेंद्रस्य त्राप्रवृत्तिमाशंक्यप्रत्ययविधिविषयत्वमेवास्येत्युक्तिपरद्

द्वेचेतिसूत्रस्थकैयटग्रंथसंगच्छते॥गोकुलमित्यादौह्रस्वप्रानिषेधो [illegible] रुति वा [illegible] नुप्रातिपा [illegible] वसरेगोनस्यप्रातिपदिकस्यह्रस्वो भवतीत्युच्यते॥ नचैतद्वो

तंनचव्यपदेशिवद्भावेनःव्यपदेशिवद्भावो॰प्रातिपदिकेनेतिनिषेधादि [illegible] अपवादविषयं [illegible] त्वंतु एकदेशयुक्तिरितिस्पष्टंनत्रैवोद्योते॥विंशंश

तमित्यत्रतुअचःपरस्मिन्निति सूत्रभाष्यप्रयोगादेवव्यपदेशिवद्भाव [illegible] दर्शनं [illegible] धाते ष्येति सूत्रे शब्दरत्ने॥ सपूर्वाच्चेत्यस्यानारि

घटितत्वाविरहेणधर्मिग्राहकमानविरोधापत्तेः॥आजकरो यो [illegible] भाविभावेपीत्यस्यप्रकाचित्कत्वात्॥रोर्णानादित्यस्य

येनानाप्राप्तिन्यायेनतस्यचेत्येतद्बाधकत्वात्॥वनोरचेत्यत्र [illegible] दि:॥स्व [illegible] प्रत्ययविधित्वाभावात्॥किंचनयास्त्वीकारे

सर्वादिश्चेत्यत्रापिप्रवृत्त्यापत्त्यासार्विकइत्यस्यानापत्तिः॥तु [illegible] रणे एवैषां॥अस्तिचधर्मिग्राहकमानेअव

यववोधकशब्दोच्चारणंपर्वइति॥तथाचासरव्यादेरित्यस्य [illegible] जौ यज्ञसंयोगेइतिसूत्रस्थंअयज्ञसंयोग

इत्युच्यतेकथंतुयज्ञकस्यपत्नीउपचारात्पत्नीवपत्नीतिभाष्यसंगे [illegible] यत्युरित्यस्याप्राप्तिः॥सपूर्वत्वाभावा

च्चविभाषासपूर्वस्येत्यस्याप्राप्तिरितितदाशयः॥अन्यथाविभाषेत्यस्यनाद [illegible] भनव्यपदेशिवद्भावेनसपूर्वत्वानदसंगतिः अतएवस

शादीनिच्चेतिसूत्रेभाष्येयस्याचामादिस्तद्धणमनुवर्तनेउत्ताहोनयपनुवर्तनं [illegible] क्ष्येसज्येनत्वपूर्वस्यछान्ताः त्वामुत्रामात्युत्राःइहचन राम

स्यात्त्वदीयोमदीयःइत्युक्तंसंगच्छते॥अन्यथा एतस्यसंज्ञाविधित्वेनप्रत्ययविधित्वाभावात्तन्निषेधाप्राप्त्याव्यपदेशिवद्भावेनत्वदीयादिसिद्धौ

तदसंगतिः॥नचप्रत्ययविधौतन्मात्रोपयोगीसंज्ञाविधौचायंनिषेधइतिविवरणोक्तरीत्यानिर्वाहइतिवाच्यं॥गौरवात्॥प्रस्थेश्चमकक्यादी

नामितिपर्युदासार्थंवृद्धसंज्ञायाआवश्यकत्वेनतन्मात्रोपयोगित्वाभावाच्च॥अतएवअग्न्यदंतइत्यत्राग्नंतानोतेन्नादेशोन॰अतएवस्थानेजान:

स्थानीपदस्य तत्स्थानांनगोशालेति लुग्न॰ एवं शृणाचरुति शौविकइत्स पि अनरुवासि ध्याति॥ अन्यथाव्यपदेशिवद्भावेनपदादित्वाछादेरित्रीति
तेऽत्रस्यात्॥ सत्रोपानेसुतस्याचसर्वादेः सादेरित्यत्रादिपालक्षणकन्यां नादित्यत्रइंद्रादावित्यत्रचाप्रदतीरितिनसर्वमधीनेसार्वो विषामधीने
वैधिकः कल्यमधीनेकल्यः गवेंद्र इत्यादौदोषः॥ नचैवंद्वंद्वविधायकेसर्वादेष्वेत्यत्रापप्रदत्तौ सार्विकइत्यस्यासिद्धिरितिवाच्यं॥ तदंताद्वेसेवासि
ध्वेअर्थाद्वासंनिहितेद्वस्यस्यअवयववोधकशब्दोच्चारणेकेवलात्वेत्अप [illegible] र्थतेनादोषात्॥ नचैवमपिसर्वादीनिसर्वनामा
नीत्यत्राप्येतस्यहत्नौकेवलेसर्वनामत्वानापत्तिरितिवाच्यं॥ धर्मिग्राहकसाङ्क [illegible] त्वप्रवृत्तबोधकशब्दउच्चार्यनेनादृशानुपपत्तानिदे
षोएवनत्वस्यत्तेरित्याहुः॥ यतुसत्रोपानांनादिशब्दादिषुपेएवं [illegible] देड [illegible] रिपाः तदन्नुघअन्यथारोपीसादा
नांकेवलेऽप्रसत्यापत्तिः॥ नदर्थंतदंतविधौतस्यचेत्तिस्त्रीकारे [illegible] धेनत्त्रीप्रत्ययोः प्रदसाआजकरोपेन
पावयवादयिनविनापत्तिष्वे। सादुत्तत्सायवांचेसस्पतदुं [illegible] पुल्कंआजक्करोपोअवयवादापत्तिरप्यसंग
तानिक्षुष्येकाथदिभावाभावेपीत्यस्यकाचित्कत्वात्॥ रोप [illegible] सेनद्दाधकत्वान्च॥ वनोरचेसत्रापिनदोषः
नस्यरौहशावि धायकत्वेनप्रत्ययविधित्वाभावादित्यन्यत्राधि [illegible] तुविजरदृदिवोसल्दिवःपरासलादिविभ
क्तिरुदानाद्कोझल्॰हलश्चेजुपधात्तदस्याहोदवपरिभाषांविनेव [illegible] ष्योभविष्यति॥ नचेगोशब्दादव्यजंतलुटि
त्वचिवागत्विनेत्यत्रगोशब्दान्तयडंनाप्पिचिगोमयुतीत्याप्तौ [illegible] भ [illegible] स्थस्थानिवत्वात्॥ नपदांतेतिनिषेधस्तुननकौ
इतितियमेनगोशब्दस्यापरत्वात्॥ परपरस्थाजादेशस्यैवतन्नानत्वेधात्॥ ने [illegible] तीतिगोममाहुराथ्यिचिटिलोपेअइइसादेशत्वेन

30

स्थानिवत्त्वाभावात्स्यासंभवद्‌ः अंतरंगासिद्धत्वं तु न न्यायानंतर्यानिषेधात् इति धान्यं [illegible] लोपश्चेति सत्त्र भाष्यरीत्या पूर्वोत्तरेति परिभाषयाटिलोप
सर्वमेकारेशाभावात्स्याटिलोपे तरसंभवात्॥ इति चेन्न स्थानिवत्त्व [illegible] अनुप्रानिपात् [illegible] अपवादविषयं [illegible] त्यांत प्रत्ययसंभवात्॥ इह स्यो गुरोश्च हलइत्यत्र एव प
कारवती स्यर्थेनापि सार्थस्य संभवाच॥ तथा गच्छतेः [illegible] पार्श्वनाणि न्विग [illegible] स्थानं [illegible] पीसुनरपइलोपे च धावनीति धौः धावि साधुः
धौयः छत्र शब्देन समासे तुकि छत्रपरलोपे चुसधर्मसंभवाघात् [illegible] भात्स्तरादावलन्त्तहपो॥ पछ्छदः समर्थ्यं नपराम
र्शकः अलन्त्वहपोरस्य अलः प्रतिपारकेरस्यर्थः तेन प्रत्याहारग [illegible] दिः॥ स्त [illegible] तार्थपरामर्शः सति सप्तमी च तथा च समर्थ्यंते
अलवोधके विशेषणीभूते सति यो विधिर्विधीयते सतदादि [illegible] नुपरंपरया॥ पधुपिनास्मिन्निति वत्प्यास्मिभि
स्स्यापि समर्थ्यं तार्थे इस्यर्थसंभवः तथापि इति शब्दाभाव [illegible] रपोइत्यनेनान्वपासंभवात्त्वतादशार्थो ना
श्रितः॥ केचित्तु पतत्त्वदयोर्भिन्नार्थत्वान्नोचितेन समर्थ्यं ताथ [illegible] निपातनतापूर्वनिपातः॥ एवं च समर्थ्यं
तपरत्वाच्च रूपेलक्ष्ये गृह्यमाणे उच्चार्यमाणे अलि वर्णे सति यो विधिः सतदा [illegible] ॥ विशेषणीभूतरसंशोप्रमाणमाहुनरं नाविधेरप
वादत्वयमिति॥ तथा चायमपि विशेष्यति शेषणसंनिधानेनैवेति भावः॥ उ [illegible] अंगस्येति षष्ठ्या निमित्ताध्याहारेण सः॥ आदेच उप
देशिनीत्यत्र शिरादावित्यर्थस्तु त्यापि न तत्त्वो लिटीति पूर्वोत्तरशास्त्रसाहचर्यात् शिति प्रत्यये इति वाक्यैकदेशस्वीकारे या इति शब्देंदुशेखरे स्पष्टः
॥ यत्तु नदं न विध्यपवादकत्वात्सामानाधिकरण्येनाविशेष्यविशेषणभावे एवैषा॥ तेन इषगमीत्यत्राप्रत्यासत्त्या प्रत्ययस्य छत्वं नेत्याहुः तदनव
धानविलसितं॥ इषगमीत्यत्राशीतीति वर्तनेअचीति च मंडूकप्लुत्यानुवर्तने तत्र अचीत्यस्याशीदिशेषणतया अजादौ शितीत्यर्थे इषपात्र छ

राम

तंकुतोनेत्याशंकायांसामानाधिकरण्येनाविशेष्यविशेषणभावेएवनद्यादिविधिस्वीकाराभ्दोषइतिसमाधानस्यकर्णेष्टकेकटिचालनरूपत्वात्॥वैय
धिकरण्येनलक्षेणारवेतिवरन्वयेराशितसंबंधिअचीसर्वस्त्रीकारेपिदोषनारवस्मात्अनोलक्ष्यात्रेधात्अनुवृत्ताचीत्यस्यविशेष्यत्वस्वीकारेपदोषो
निरसनीयः॥नतुक्तंइणगमीत्यत्रशेरवदेअचीत्यनुवर्तनेनस्याशीनीतिविशेषणंतेनाज्ञ्योशीनीत्यग्रोदिव्याप्तीष्यसोनोतिप्रसंगइति॥अपवार
इयमिति॥घञअपाःपुंसीतिपुंस्त्वेनअपवादइत्युक्तिः॥अस्यामतव्ग्रहणप्र [illegible] पिशालेरस्यत्रतुल्यास्यसूत्रेउपकोंडीयतीतिभाष्यो
दाहरणेनप्राप्तमुप्रकृतिकेधानाविसर्गस्यअबाधनं॥अन्यथानगयतप्राल [illegible] पागमिननतीत्यत्रविकल्पेनहध्यापत्तिः॥यतुष्यङःसं
प्रसारणमितिसूत्रेपुत्रादोउत्तरपदेइत्यर्थवारणायनरिति·तन्न· [illegible] र्थंउत्तरपदस्यविशेषणतायाएवस्वी
कारावश्यकत्वेनतेनैवनद्यादिविधेरपिवारणात्॥वाचनिकी [illegible] स्तुनत्वपीतिज्ञापकसाध्यैवेपां॥अन्यथा
पुमात्स्वेसत्यत्तद्दंनविधौल्यपोहलंतत्वोसंभवेनेत्वामात्य [illegible] कइत्ववारणार्थंनचरितार्थं॥वहिरंगत्वेनत्व
कोअसिद्धत्वंतुन॥नाजानंनर्यौनिषेधात्॥नरसत्॥तुल्य [illegible] विध्यापत्तोनुकःपूर्वमेवातोलोपेइत्ववारणा
र्थत्वासंभवात्॥नचाभीयासिद्धत्वारस्येवेत्वमामिः॥मन [illegible] प्रसंगरूपपस्यार्थत्वाभावात्·अन्यनानति
काभ्रयकत्वरूपपस्यार्थत्वाभावाद्वेत्याहुः॥केचित्तुगुणोपृक्ते इ [illegible] पकं॥तथ्यणोनीत्यत्रगुणाव्यावृत्तस्यंभस
सांत्वस्याअनुवृत्तहलीत्यहस्तंनरत्यर्थेनगुणाप्रास्यानहेयर्थ्यमिति [illegible] संमं [illegible] णाःइत्यत्रनित्यंगुणःओणेर्वामित्यत्रहधिविकल्प
इतिव्यवस्थानिर्वाहायतत्स्यचारितार्थ्यात्॥स्वरूपसत्तोसत्प्रमाणि॥नतुन [illegible] वः॥वलादेरित्यादिग्रहणासामर्थ्यादिति॥आदिग्रह
णाभावेवलिपरेआर्धधातुकस्येडित्यर्थापत्तिः॥विजातीयविभक्त्यच्चारणोवैय्याधिकरण्यात्यस्योत्सर्गिकत्वात्॥तीषसहेसाद्येरुषरिषेतिपं

31

चम्पानीत्यस्य षष्ठ्यर्थनिर्वाधेन रावण॥ तणाधमन्ये श्रीरामइत्यादिविवसामानाधिकरण्येनान्वयः॥ नीत्यस्यवल्लीनिविशेषणत्वंतु अश्रुकमितिसुरम्भे वुडः
सीत्यादौ सीत्यस्य परस्ये सप्येन सामानाधिकरण्यान्वये तुड्कसीम्नूनरादिवु [illegible] गवटर [illegible] लंविध्यापसाअनिष्टप्रसंगेन महाराम्यायनत्नोपसत्रभाष्यो
क्तस्य परस्ये सस्यवैयधिकरण्येनान्वयस्वीकारे नन एवनरादौ विधेरभं। रेनादौ [illegible] नुमतिपाद [illegible] तृतीयविभक्त्युच्चारणे वैयधिकरण्यान्वयस्यौत्सर्गिक
त्वेपि आर्धधातुकस्येड्वलादेरित्यस्य भाविष्यतीत्यादौ चारितार्थ्येपि नेड् [illegible] नुपवादविषये [illegible] र्थत्वकल्पनया वलिपरे आर्धधातुकस्येसर्वथा
संभवात्॥ सुषामादिवरनइत्यादौ नस्य चारितार्थ्यमिति चेन्न [illegible] पठंस [illegible] भा [illegible] ध॥ नस्यापिनीपसुहेसादौ वल्लीत्यस्य नकारवि
शेषणत्वेन एपिने स्यादौ चारितार्थ्यमिति चेन्न॥ आनीदित्य [illegible] दिः॥ स्त्र [illegible] नोइउनायसाइटईटीत्यस्यवैयर्थ्यमेव॥ रुष
रिषइति पंचम्यावलीत्यस्य षष्ठ्यर्थनिर्णयोप्यसंगतः आ [illegible] गं [illegible] सन्नतरंनविधेरापादानमप्ययुक्तं॥ सांतप
दासंभवात्॥ नचषड्वेनस्वानिसादौ संभवइति वाच्यं॥ भ [illegible] ते तु ननतनु पूर्वत्रासिद्धेनन्निषेधात्॥ पर
त्वस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वाभावेपि पिपठीरित्या घुनुरोधेन नत्वागौ [illegible] रथर [illegible] पूर्वत्रासिद्धीयमप्रापकमनिवंधकत्वा
निवुम्भावस्यने ननिषेध इतिशोरवुरोन्स्या भसंज्ञाया अपि पूर्वत्रासीधीयत्व [illegible] अतएव ओसीकटी आमलकीत्यादौ तत्वारेरभइतिः
॥ नपदांतसूत्रभाष्यात्सर्वत्रासिधेनस्थानिवदित्यस्य परत्वेरमाव पुवाति [illegible] कं तांगीकारात् पदसंज्ञायांस्थानिवत्वेन पदत्वाभावा
न्नदोषइति चेन्न॥ कौक्षेयकेरसादौ संयोगांतलोपाप्रइति क्रमप्रयोजनं वोध्यं॥ ननुस्त्रग्विणमा॥ चक्षरसिस्रजदित्यादौ कुत्वापत्तिः पीचुः स्थानि
वत्वविरहेण भत्वाभावादिति चेन्न नहि षयेयथोद्देशात्स्यैवांगीकारात्॥ यस्येचरभेत्यादिनियमांगीकाराच्च॥ वस्तुतः उभयोः समम्यंनत्वेएवन
दादीविधिरितिनयुक्तं॥ हुसत्वभ्यइति सूत्रस्थभाष्यविरोधात्॥ नन्वाहिरुदिहीत्यत्राधित्वं मा भूत् [illegible] घासिभसोर्हलीत्यनेनोहलीत्यनुवर्त्यहलादेरित्यर्थेऽप

राम

रिङ्नंअन्यथाहेःपक्षेनतयातदसंगतिः॥नन्वहेर्हलंनत्वासंभवासलक्ष्यहणानुहृतिसामर्थ्यानदादिविधिरितिवाच्यं॥हृदिहिच्छन्नमिसादोनत्संभवात्॥
किंचभिंनादिसादौनानडि·स्थानिवत्वेनहित्वाधलंनत्वसंभवः॥किंचएतेनेनोरध्योरिसन्नप्रकरणाप्रामविभक्तिग्रहणास्यसमर्थ्यंनतावरहेणनदादि
विध्यनापत्तिः॥किंचक्षल्वपोनममित्यत्रसावेकाचइसनोनुहृतविभक्तिपरेनत्वाभावोनसलादिरिसथ्यानापत्तिःक्षलंनइत्यथ्यपितिश्च॥एवं
स्वपादिहिंसामन्यनिटीसत्रअजादादियथ्यानापत्तिरितिपत्किंचिदेनत [illegible] धिनमिति॥वलोदेरिसनुहृतविशेषणीभूतकेन्यदार्थ
स्यनकारेणविशेषणान्ननकारस्तपवलादेरिसर्थइतिहिनन्नोक्तं॥वस्तुना [illegible] वादिपासहादावन्वयःनकारपरेछसादेःपरार्धधानु
कस्यत्वथ्येनानिर्वोहोर्युक्तः॥एतेनार्धधानुस्येइलादेरिसनपुल्य [illegible] रेग्रहणानेयथ्यमितिपांकानिराकृता॥
धानोरिसपेक्षयार्धधानुकपदस्यश्रुनत्वात्तन्नैवान्वयापत्ते [illegible] कारान्यवहितयोरोदौनोक्संनाइशोःव्यव
हितेप्रत्ययेपरेइसर्थेपरिभाषोछेदापत्तिरितिवाच्यं॥हे [illegible] न्यपरत्वाहांनादेशापत्तेः॥नचवानोयेइतिया
सेनतदोषःप्रत्ययेपदाकरणेनवलापुवं·नथासतिगांयाम [illegible] क्षाणिकस्यापिग्रहणापत्तावांनादेशापत्तेः॥
किंचपंचालापसयोगिकपंचाल·शब्दादकुधवनांनाघुवप्र [illegible] नीयस्याजादौप्राग्दीव्यतीयेषिसथ्याद्वर्णप्रा
धान्याभावेनप्रत्ययलक्षणोनाजादित्वसत्वादलुगंथ्यसाआवार [illegible] दौइमादिप्रत्ययस्यर्थमापिसेएवंभिदेगुपोर
सपि॥यदितु·वांतोमीसादौप्रत्यासत्तेराश्रयणान्निर्वाहः प्रत्यय [illegible] दयदादेहहभिन्नाघुथ्यकेनायानिसमार्थत्व
पक्षेअंगीकारेणादोषः॥भिदेदुपाइसादौअनुवंधकार्य [illegible] धावित्यस [illegible] दोषइसुच्यनेनेदानेद्वयोर्गतिपरिभाषाफलंवोध्यंत
त्राप्प्यादिग्रहणेननिर्वाहेतुफलांतरमन्वेष्यंमिसन्त्नावित्तरइत्याहुः॥ ॥ननुघटघटघटपटाविति॥नचजातिरमायीनामितिनिसैकवद्भा

वविषयादिकल्पोक्तिरयुक्तेति वाच्यं॥ क्षीरोदके संपृक्तेइत्यत्र वस्तुतस्तु भाष्ये प्राणिजातिद्रव्यधान्येराच न स्मरणे व्यक्तिप्राधान्येदोषस्याशयात्॥ सर्वो द्वंद्वो
विभाषयैकवद्भवति॥ न्यायसिद्धेर्थे लिंगमप्याहुरितिवचनाद्वाद्विद्धे रिति॥ नन्वसि [illegible] नुप्रातिपद्याग्यीति॥ ननु जातिरप्राणिनामित्यस्य जातिप्राधान्ये
वपहत्सास्यक्तिप्राधान्ये बहुवचनसद्भावात् कथं वैयर्थ्यं॥ किंच वैक [illegible] अपवादविषय [illegible] मितिसूत्रस्यैव वैयर्थ्यं॥ उत्सर्गेणो विकल्पसि
द्धेरिति चेन्न॥ प्राधान्येएवेति नियममनभिसंधायसूत्रवैयर्थ्यप्रा [illegible] न्यस्य सभेदात्मवस्य प्रशंतिरूपत्यवास्थि नवैकल्पि
कत्वस्यैवानेन ज्ञापनमित्याशयात्॥ नन्वेवमपीतिष्यपुनर्वसु [illegible] भावात् कथं जातिरप्राणिनामित्यस्य प्राप्ति
रिति वाच्यं॥ प्रतिमन्वंतरं भिन्नानि नक्षत्राणीति दर्शनेनाप्रा [illegible] दिः॥ [illegible] न्वैवमपि एकशेषेण बहुवचनसंभवः जाति
रप्राणिनामित्यस्यानुवादकत्वया नातिवर्तनासामर्थ्यात् [illegible] नैकशेषस्युगभेदेननत्कल्पनयात प्रामपो
गेनमानमितिनन॥ बहुवचनेकिं द्वंतिष्यपुनर्वसु जातिरप्र [illegible] कल्पनेमानत्वात् इति चेदुच्यते॥ क्षीरोद
के इति भाष्योदाहरणलक्ष्यनिर्वाहकप्राधान्यनियमज्ञापनासिद्ध [illegible] तिष्य [illegible] र्थस्योरिसस्याप्रहतिकल्पनेनादोषः
स्याशयात्॥ यथा द्विगुरेकवचनमित्यस्यानुवादकत्वासिद्धये एकशेषेअप्र [illegible] र॥ आपो मय इति॥ छांदसो विभक्तिलुक्॥ अद्भिर्विना
ग्लायमानप्राणानामेवप्राणित्वादिति॥ अद्भिर्विनाग्लायमानत्वं रक्षादेरपि [illegible] प्राणित्वापत्तेरन्वयो धीजातिरप्राणिनामिति राम
नित्यैकवद्भावः प्राप्नोतीति विभाषा [illegible] सूत्रस्थभाष्यासंगतिस्तस्माल्लोकप्रसिद्धशरीरादिसंघातः प्राणीतिप्राणिस्वादान इति सूत्रस्थ
कैयटोक्तप्राणिपदार्थएवात्र विवक्षितः अतएवाव्यपदे चप्राण्योषधिवृक्षेभ्य इत्यत्र ओषधिवृक्षग्रहणं सार्थकं तच्च इदंतिष्यपुनर्वस्वित्यत्र नास्ती
ति कल्पनेनात्र भवंतः प्राणिनः प्राणा एवात्र भवंतः इति भाष्यस्याप्यत्रैव तात्पर्यमित्याहुः॥ अतएवेति॥ विपरीतनियमो नेति॥ इदं बहुवचनग्रहणसा

तीस्वरितो वेति सूत्रस्थोऽयो तेनाप्यानिष्टत्वं न स्यादिति चेदपि। तेन चापूर्वाद इति सूत्रमर्थे यतोऽत ओज इदिति प्रयोगोपपत्तिः। एतदेवाभिप्रेत्य शेषमिदमभिप्रायेण
सम्प्रयोगो विचित्रं स्वरसन्धेरस्कन्दनस्यैरिदमन्यमविस्तरस्साहुः॥ इति विष्णुशास्त्रिरचितापूर्वभाष्ये ध्यायमाह्निके। इति परिभाषाव्याख्या समाप्ता। श्रीमन्गोपरामनो
भूयात्॥५॥ ॥